

III

EGYETEMETJÁRTAK ÉS A KÖZÉPKORI ERDÉLYI TÁRSADALOM

Az egyetemjárt erdélyi értelmiségiek művelődés- és társadalomtörténeti szerepe akkor kezdődött és nyert jelentőséget, amikor tanulmányaik végeztével hazatértek. Az egykori diák boldogulása és helytállása azonban nemcsak az egyéni képességek, a szorgalom, tudás és felkészültség kérdése volt. Beépülésük a hazai társadalom életébe elsősorban azon múlt, hogy az egyetemen tanultak, az ott elsajátított életelvek és a tudásanyag összhangban voltak-e az itthoni társadalom eszméivel, igényeivel avagy sem. Ezt pedig az akadémitáknak az erdélyi társadalom életében betöltött szerepén mérhetjük le a leginkább.

1. AZ EGYHÁZI TÁRSADALOM ÉS AZ EGYETEMETJÁRTAK

A Teleki-kódex ismeretlen ferences írója 1526-ban egy korábbi ösnyomatványból „néminemű Prokopyusról, nemesről és bölcs emberről, annakutánna remetéről... és Pragensis-beli erkölcsökről” szóló példát iktatott munkájába, amely elmondja, hogy „Magyarországban néminemű gazdag vitézlő embernek egyetlen fia vala, kinek neve vala Prokopyus, az ő korának huszonkettöd esztendejében Pragensis nevű városnak tanuságában (ti. *egyetemén* – sz. megj.),²⁰⁶ lőm használatos szentölt mestör, törvényöknek doktora, holott tizenkét esztendeig lakék”, de nősülésre adta fejét, melyet – olvassuk tovább a kódex sorait – „az ő szülei és attyajfiai megtudván, igen megháborodának, keseredének és az ő tanuság helyén való társai és a doktorok nem szűnnek vala meg e mennyegzőnek ellent tartaniok, azért, hogy ilyen jó elméjű ifjú és ilyen nagy tanult ember testi szeretethez vonatott vala, a tanuságot elhagyván nagy szidalomsággal: *seculárrá* azaz világi emberré lenne.”²⁰⁷ A példa szerzője a középkori, ember évszázadokig érvényes véleményét fogalmazta meg a tanulásról, az értelmiségi emberről. A tanult ember számára

méltatlan világivá lenni, az értelmiségi az egyházhoz tartozik, klerikus, mert ha nem az, hiábavaló az ő tanultsága. Egyház és intellektualizmus azon évszázados egységét idézi a példa, amely a középkori erdélyi értelmiség történetének is meghatározó eleme volt.

Prokopyus egyetemen tanult, a szabad művészetek magistere, kánonjogi doktor lett, akitől a közvélemény megkövetelte, hogy tudását az egyház keretei között hasznosítsa. De az ő érdeke is ezt kívánta, mert a tanult ember számára kezdetben megélhetést csak az egyházi javadalmak biztosítottak. Az erdélyi akadémiták nagyobb része már mint egyszerű klerikus vagy éppenséggel valamilyen tekintélyesebb egyházi hivatal birtokosa iratkozott be az egyetemre, vagy pedig – és ez volt a ritkább eset – az egyetem elvégzése után lépett az egyház szolgálatába. Érthető tehát, hogy a középkorban a műveltség legkiemelkedőbb hordozói hosszú időn át kizárólag az egyháziak voltak. Ebből viszont tévedés lenne arra következtetni, hogy a papság egészének műveltsége, képzettsége magas szinten állott vagy akárcsak kielégítő lett volna. A fejlődés során ugyanis egyre jobban elmélyült a papság egyes rétegeit egymástól elválasztó szakadék, nőtt a műveltségbeli szintkülönbség és a szociális helyzetükben is mutatkozó egyenlőtlenség. A papság tömegének műveltsége alacsony szinten maradt, sokan még az írás-olvasásban is járatlanok voltak. és életformájukat tekintve a társadalom alsóbb rétegeihez hasonlítottak. A pálya kiteljesedésében a tanulásnak fontos szerep jutott, minthogy az egyetemetjártak tanultságiak révén egyre határozottabban kiemelkedtek. Mályusz Elemér – a középkori egyházi társadalomról írott munkájában – részletesen bemutatja azt a folyamatot, amelynek során a papság egy része tanultságát a világi társadalomnak is szolgálatába állítva különös megbecsülést és kiváltságokat szerzett magának.²⁰⁵ A kiváltságok és az anyagiakban is kifejezésre juttatott megbecsülés viszont igényt s egyszersmind lehetőséget is teremtett a klérus egy része számára a korszerű műveltség megszerzésére, az egyetemek látogatására. Természetes tehát, hogy az egyetemetjárt erdélyi értelmiség tanulmányozását az egyházi értelmiség számbavételével kell elkezdenünk.

A Kárpátokon belüli országrészben a középkor folyamán nagyszámú klerikus tevékenykedett. Számuk azonban csak hozzávetőlegesen állapítható meg. Az 1332–1337 között összeál-

lított pápai tizedjegyzék adatai,²⁰⁹ valamint a püspöki székhelyeken működő káptalani tagok számának megközelítően pontos ismerete alapján²¹⁰ feltételezhető, hogy a világi (tehát nem szerzetes) papság számának alsó határa valahol 1100–1200 körül lehetett. Figyelembe véve, hogy az egyetemjárt egyházi értelmiség tagjainak tevékenységi ideje maximálisan 25–30 év volt a középkorban, akkor a pontosabban vizsgálható 120 év (1400–1520) alatt Erdélyben legkevesebb 4400–4800 illetve 5500–6000 világi pap jelenlétével és tevékenységével számolhatunk. Bármelyik számot fogadjuk is el a valószínűsítést megközelítő értéként, messze meghaladja az ugyanabban az időszakban egyetemre iratkozottak számát, a 2496-ot. A középkori Erdélyben tehát az egyház sokkal több jól képzett értelmiséginek tudott volna megélhetést biztosítani, mint ahányan felsőbb tanulmányokat végeztek. Ezért haladtak meg számban az akadémitákat az ún. *domidoctusok* (itthon tanultak), akiknek képzettsége, műveltségi színvonala nagyon különböző volt. Egyeseké a XV. század végén egyenértékű volt az egyetemjártakéval (gondoljunk a humanista Pelei Tamás, Megyericséi János, Tordai Salátieel gyulafehérvári kanonok vagy Vitéz János váradi püspök esetére),²¹¹ mások viszont nagyon hiányos ismeretek, gyenge felkészültség birtokában töltötték be többnyire a plébánosi munkakörüket. Ennek egyes következményeként csak egyes magasabb egyházi tisztségek esetében támaszthattak igényt az iránt, hogy a hivatalt betöltő klerikus egyetemet végzett, tanult ember legyen. Hogy voltak-e ilyen tisztségek Erdélyben a középkorban és ha igen: milyen mértékben sikerült azokat tanult emberekkel betölteni, egyike tanulmányunk fontos kérdéseinek, amelynek megválaszolásával közelebb juthatunk az értelmiség-igény és egyetemjárás viszonyának tisztázásához.

A világhatalommá növekedett római egyház szervezete, igazgatása már a korai időkben számos tanult embert kívánt. Az egyházkormányzat és az élet számos területét felölelő egyházi jogszolgáltatás csak úgy működhetett gördülékenyen, ha fellő számban voltak e feladatok ellátására alkalmas, képzett személyek. Érthető tehát, hogy a pápaság a középkor folyamán állandóan szorgalmazta, néha törvényekkel rá is kényszerítette a klérus tagjait a magasabb képzettség megszerzésére. A Kúria általában csak az egyházi hierarchia élén állók

esetében tudta érvényesíteni előírásait, akiknek kinevezésébe közvetlenül is beleszólt. Másfelől az is igaz, hogy általában a főpapság tagjai ébredtek leghamarabb annak tudatára, hogy műveltségükkel társadalmi előrehaladásukat szolgálhatják. A világi papságnak ezt a – Mályusz által – elitnek nevezett rétegét Erdélyben a püspökök és a székeskáptalanok, illetve társaskáptalanok prépostjai képviselték. Amilyen mértékben követelménnyé vált esetükben a tanultság, olyan mértékben növekedhetett meg a nekik alárendelt középréteg tagjainak intellektuális felkészültségével szembeni kíváncsi is. Ezért mindenekelőtt a legmagasabb erdélyi egyházi tisztségviselők, dignitáriusok és a tanulás, az egyetemjárás viszonyát kell tisztán látnunk.

A püspökök

A tanulmányozott területeken a középkor folyamán három püspökség: a csanádi, a váradi és az erdélyi működött. Tekintettel arra, hogy közülük csak az erdélyi püspök egyházmegyéje feküdt teljes egészében a vizsgált területen és erre van a legteljesebb forrásanyagom is, a középkori világi papság tanultságára, egyetemjárására vonatkozó kutatásaimat erre a püspökségre és egyházmegyére korlátoztam.

Az erdélyi püspökség egyike volt a nagy és gazdag javadalmaknak. A pápai taxakönyvek adataiból kiviláglik, hogy püspökei kinevezésükkor *commune servitium* címen (ami a püspökség egyévi jövedelmének 1/3-át tette ki) a XV. században általában 1500 aranyforintot fizettek a Kúriának. Ha szem előtt tartjuk, hogy ugyanezen a címen az esztergomi érsek 4000, a kalocsai érsek és a váradi püspök 2000 aranyforintot, a többi egyházmegyéék pedig rendszerint 1500-nál kisebb összeget fizetett be,²¹² akkor kiderül, hogy az erdélyi püspökség olyan javadalom volt, amelyért érdemes volt áldozatot hozni, tanulni, családi összeköttetésekkel, pénzzel is harcolni.

Az erdélyi püspökök névsora ugyan a XIII. század elejétől ismert, de általunk hasznosítható, kiértékelhető adatok csak a XIII. század utolsó negyedétől maradtak fenn. A püspöki szék birtokosainak társadalmi összetételét, pályafutását vizsgálva olyan mutatók birtokába juthatunk, amelyek megmagyarázzák a tanult püspökök fokozatos térnyerését. A tanulmányozott 254 év (1270–1524) alatt 24 püspök átlag 10,3 évet

töltött hivatalában²¹³ (9. táblázat). Közülük kilenc főnemesi, tíz köznemesi, illetve polgári származású és egy jobbágyivadék volt; négy püspök családi viszonyairól nincsenek pontosabb adataink. Látszólag tehát a főnemesi és köznemesi-polgári leszármazottak egyenlő mértékben birtokolták ezt a javadalmat. De figyelembe kell venni, hogy a 9 előkelő főpap összesen 139 évet (átlag tehát 15,3 évet), míg a 10 köznemesi és polgári származék csak 67 esztendő (átlag 6,7 évet) töltött hivatalában. Az előkelő család szülötte rendszerint nagyobb eséllyel pályázhatott az üresedésben lévő püspöki szék betöltésére, mint köznemes és polgár társa, és általában fiatalabban is kapta meg azt. A nemtelen Kálmáncsehi Domokos 32, a köznemesek átlag 16,4 évet, az arisztokraták azonban csupán 7,8 évet töltöttek alacsonyabb egyházi hivatalokban, amíg a főpapi székbe emelkedhettek. Az ily módon eleve hátrányosabb helyzetben lévő köznemesek és nemtelenek esélyeit általában tanultságuk, felkészültségük növelhette meg. A kilenc főnemesi származású erdélyi püspök közül csak négy folytatott egyetemi tanulmányokat, és még kettőről tudjuk, hogy az átlagosnál magasabb műveltség birtokában volt. Ezzel szemben a 10 köznemes és polgár leszármazott közül hét egyetemet végzett, egy pedig más úton-módon végezte tanulmányait (Veronai Gábor), és csak két püspök (Bácskai Miklós, Zápolya Imre) tanulmányairól nem tudunk semmi közelebbit. Az egyetlen nemtelen Kálmáncsehi pedig kimondottan tanultságának köszönhette ragyogó pályafutását. Jellemző, mert a tudás társadalmi értékét jelzi, hogy tanultságuk birtokában a köznemesi származású erdélyi püspökök már rendszerint azonos eséllyel pályázhattak tekintélyesebb javadalomra (pl. érsek-ség) vagy gazdagabb püspökségre, mint előkelőbb, de tanulatlan társaik. Az erdélyi püspöki székéből gazdagabb javadalomba távozott négy főnemesből kettő (Pálóczi, Geréb) egyetemet végzett, a harmadik, Perényi humanista műveltségéről pedig a kortársak egyöntetűen elismeréssel emlékeztek meg. Ami pedig a négy előkelőbb javadalomba távozott nemesi és polgári leszármazottat illeti, hármójuk, úgymint Demeter, Goblins és Thurzó Zsigmond egyetemen tanult, Veronai Gábor felkészültségét pedig kancelláriai szolgálata, diplomáciai megbízatásai tanúsítják.

9. táblázat

Gyulafehérvári püspökök származása és tanultsága²¹⁵

Év	Főnemes	Polgár- nemes	Más
1270–1307	<i>Monoszló Péter</i> tanult, alkancellár		
1307–1319			<i>Benedek</i>
1320–1356	<i>Szécsi András</i>		
1357–1368	<i>Szécsi Domokos</i>		
1368–1376			<i>Demeter</i> titkos kancellár
1376–1386		<i>Goblinus</i> előkelő szász család sarja, feltételezhe- tően egyetemétjárt	
1386–1389	<i>Czudar Imre</i> egyetemetjárt		
1389–1391		<i>Knol Péter</i> egyetemetjárt ²¹⁶	
1391–1395		<i>Demeter</i> feltehetően egyete- men tanult	
1395–1399			<i>Maternus</i>
1399–1401			<i>Miklós</i>
1401–1419		<i>Upori István</i> egyetemetjárt, ké- sőbb szerémi püspök	
1419–1423	<i>Palóczy György</i> egyetemetjárt, ké- sőbb esztergomi érsek		
1423–1427		<i>Csanádi Balázs</i> ²¹⁷ egyetemetjárt	
1427–1442		<i>Lépes György</i> ²¹⁸ egyetemetjárt	
1443–1461			<i>De la Biscino Máté</i>
1461–1468		<i>Zápolya Imre</i>	
1468–1472	(üresedés)		
1472–1475		<i>Veronai Gábor</i> tanult, ferences, kancellár, majd egri püspök, bíboros	
1475–1501	<i>Geréb László</i> ²¹⁹ egyetemetjárt		
1501–1502			<i>Kálmáncsehi</i> <i>Domokos</i> egyetemetjárt ²²⁰

9. táblázat folytatása

Év	Főnemes	Polgár– nemes	Más
1502–1504		<i>Bácskai Miklós</i>	
1504–1505		<i>Thurzó Zsigmond</i> ²²¹ egyetemetjárt	
1505–1508	(üresedés)		
1508–1513	<i>Perényi Ferenc</i> egyetemet nem járt, művelt humanista, később váradi püspök		
1514–1524	<i>Várdai Ferenc</i> ²²² egyetemetjárt		

Kétségtelen tehát, hogy a XV. századtól a püspöki szék betöltésénél számbajövő jelöltek közül előnyben részesítették a tanult, egyetemvégzett klerikusokat. Ez tulajdonképpen megfelel a középkori Magyarországon tapasztalt általános gyakorlatnak: a 75 XV. századi püspök közül 36 (48%) járt egyetemre.²¹⁴

Ehhez viszonyítva a XV. századi erdélyi püspökök műveltsége még valamivel kedvezőbb képet mutat, hiszen a 15 főpásztor közül nyolc (azaz 53,3%) akadémista volt. Az is igaz viszont, hogy önmagában az egyetem elvégzése, a tudás ritkán biztosíthatott az alacsonyabb származású egyháziak számára főnemes társaikéval egyenlő tekintélyt és befolyást, mint ahogy az sem elhanyagolható, hogy tanultság nélkül az előkelő származás is csak ritkán tette lehetővé a püspöki szék megszerzését. Kivételnek számít Szécsi András esete, akit a káptalan tagjai 1320-ban, 27 éves korában csak azért választottak meg, mert családja elég hatalmas volt ahhoz, hogy a püspökség érdekeit a feudális anarchia éveiben az ellene acsarkodó világi főurakkal szemben is védelmezni tudja.^{222a} Az ilyen eset azonban a század végétől már mind ritkábban fordulhatott elő és akár az uralkodó kegye, akár a káptalani választás juttatott valakit püspöki címhez, tanult embernek kellett lennie, még ha tanultságát nem is hitelesítették minden esetben egyetemi tanulmányok.

A káptalan

Míg a püspökök műveltsége a feudális társadalmi hierarchia csúcsán állók művelődési viszonyaira vet fényt, addig tanácsadó testületük, a káptalan tagjai (a prépostok, főesperesek, olvasó-, éneklő-, ör- és egyszerű kanonokok) valamint a székesegyház körül tevékenykedő minden rendű és rangú klérikusok művelődési igényei már az értelmiségi elit legnépesebb csoportjának a kultúra ügyéhez való viszonyulását tükrözi. Az, hogy a káptalan keretében adott pillanatban hány tanult ember tevékenykedett, már inkább mutatja, hogy a világi társadalom milyen igényeket támasztott e testület iránt, illetve hogy maga az egyház mennyire tudta érvényesíteni ama törekvését, hogy az egyházmegyék ügyeit felkészült, tanult klerikusok intézzék.

A példát, mely által e kérdésre választ kerestem, ismét Gyulafehérvárról vettem. Az itteni káptalan tagjainak társadalmi és műveltségi viszonyaira vonatkozóan a XIV. század első évtizedeitől kezdve maradtak fenn kiértékelhető adatok.²²³

Az első részletesebb forrás a káptalan tagjairól az a perirat, amely az erdélyi püspöki szék betöltése körül 1308–1310 között folyt jogvita során született. A bizonyítási eljárás során a káptalan majd minden tagjáról szó esett. Először 1308. december 10-én jelent meg Gentilis bíboros, pápai követ törvényszéke előtt a káptalan képviselőjében *magister Petrus Parisiensis* és adta elő a Benedek püspökké választását megelőző eseményeket: Péter püspök halála után, 1307. november 27-én gyűltek egybe a káptalan tagjai az új főpap megválasztására. Ekkor a történelemben jól ismert kiskirály, László erdélyi vajda²²⁴ rajtuk ütött, az idősebb és tekintélyesebb kanonokokat elfogatta, hogy saját fia megválasztására kényszerítse őket. A káptalan küldötte e választás megsemmisítését és a káptalan választási szabadságának helyreállítását kérte. A következő alkalommal, 1309. augusztus 25-én a már említett kanonok, társával, *magister Nicolaus*-szal együtt arról számolt be, hogy időközben a káptalan Benedek nyulakszigeti domonkos szerzetest választotta püspökévé, az erről kiállított oklevelet bemutatta, és kérte az új püspök megerősítését tisztségében. Az ügy a továbbiakban már a megerősítési eljárás körül bonyolódott.²²⁵

Számunkra mindezekből az a fontos, amit az oklevelek a káptalan tagjainak kilétéről, felkészültségéről mellékesen elárulnak. Az 1309. július 24-én kelt választási határozatot (*decretum electionis*) 15 kanonok írta alá és pecsételte meg, és közülük hatnak a neve mellett ekkor vagy más alkalommal szerepelt a magisteri cím. Ez ebben a korban az egyháziak esetében még nem üres formula, hanem a tényleges tanultság bizonyítéka volt. Salvus (Saulus) vikáriust, tordai főesperest egy ízben említik így, de vikáriusi tiszte kánonjogi ismereteket, esetleg ilyen tanulmányokat is sejtet. Tamás éneklőkanonokot, Miklós kézdi és János kolozsi főesperest szintén egy-egy alkalommal nevezi magisternek forrásunk, de János esetében a tanultság bizonyítéka az is, hogy később Benedek püspök protonotariusus lett.²²⁶ Végül két kanonokot, Benedek ózdi főesperest és a már említett Petrus Parisiensist az oklevelek következetesen magisternek tituláltak. Az aláíró 15 kanonokon kívül még ötöt említ forrásunk, akik a választás idején távol voltak, de nevük mellől hiányzik a tanultságra utaló magister jelző. Így a káptalan tagjainak mintegy harmadáról, hat kanonokról feltételezhetjük, hogy magasabb, esetleg egyetemi tanulmányokat is végeztek. Ez az arány – nagyon fontos ezt hangsúlyozni – a vizsgált időszakban lényegesen nem módosult (10. táblázat).

10. táblázat

Egyetemétjárt kanonokok aránya az erdélyi káptalanban²²⁷

Évek	Ismert kanonokok száma	Egyetemétjárt száma	Kanonokok %
1308–1310	20	6	33,3
1311–1380	nincsenek pontosan kiértékelhető adatok		
1381–1390	22	7	31,8
1391–1400	34	5	13,5
1401–1410	05	6	17,1
1411–1420	26	7	26,9
1421–1430	29	15	51,7
1431–1440	25	13	48
1441–1450	31	9	29,03
1451–1460	25	10	40
1461–1470	27	9	33,3
1471–1480	30	13	43,3
1481–1490	26	7	26,9
1491–1500	28	16	57,1
1501–1510	42	15	35
3511–1520	30	11	36,6

Ha emelkedett is időnként a tanult kanonokok száma, részarányuk csak kivételesen haladta meg az 50%-ot, ami azt jelenti, hogy a káptalani tagok képzettsége csak ritka esetben volt a legmagasabb szintű. Jellemző, hogy még az egyetemi tanulmányokat végzett káptalani tagok nagyobb része is már a kanonoki stallum birtokában kezdte el tanulmányait. Ez részben érthető, ha arra gondolunk, hogy a kanonoki jövedelem viszonylag gondtalan diákéletet biztosított. Így Bálint kanonok 1381-ben Bolognában, Tamás és Pál 1387-ben a bécsi egyetemen kezdték meg tanulmányaikat.²²⁸ 1402-ben Johannes Wितich nyert pápai engedélyt arra, hogy tanulmányai ideje alatt, hét évig javadalmától távol éljen.²²⁹ A szebeni származású Peter Werlin 1402-ben, 14 évesen kapott kanonoki javadalmat és iratkozott be a bécsi egyetemre, akárcsak a tordai polgárfi Zompol Gergely fia János, aki 1416-ban szintén gyulafehérvári javadalmasként kezdte el kánonjogi stúdiumait.²³⁰

Az elmondottakból következik, hogy az erdélyi káptalan esetében soha nem válhatott a kanonoki kinevezés feltételévé a tanultság, mint egyes hasonló nyugat-európai intézmények esetében. Például 1259-ben az osnabrücker székeskáptalan úgy rendelkezett, hogy csak azt fogadja be és annak ad szavazati jogot, aki legalább egy évet töltött valamelyik egyetemen.²³¹ A tanulás mint az előrehaladás, a tekintélyszerzés egyik eszköze jött számításba a gyulafehérvári kanonokok többsége esetében. Ezek után arra számíthatnánk, hogy a káptalan előkelőbb, az egyházkormányzatban tevékenykedő vezető tagjai, a káptalani iskolák irányítói esetében volt előfeltétel a magasabb műveltség. A prépostok, főesperesek, olvasó- és éneklőkanonokok életútjának, felkészültségének tanulmányozása azonban nem hozta meg e tekintetben a várt eredményt. Érdekes azért mégis közelebbről szemügyre venni ezeknek a székesegyházi tisztségviselőknek a tanulással kapcsolatos magatartását.

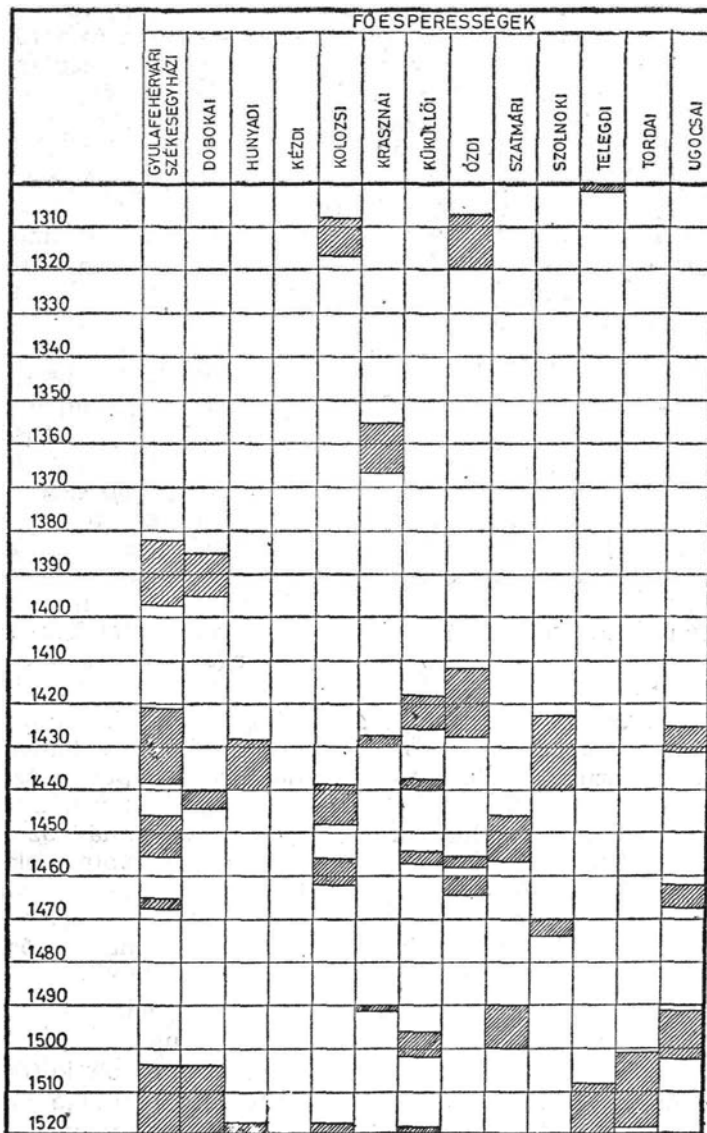
A középkori egyházi hierarchiában a püspök után a legfontosabb szerep a prépostnak jutott. Mint a székesegyház körül tevékenykedő papság közvetett és a káptalani kanonokok közvetlen előjárója jelentős igazgatási, bíraskodási és liturgikus feladatokat látott el. A prépostok viszonylag korán bekapcsolódtak az államkormányzat tevékenységébe is, akár mint kancelláriai alkalmazottak, különböző bírói fórumok tagjai vagy

diplomáciai megbízatások ellátói. Munkájuk, tekintélyük révén közel állottak a püspökhöz (sok esetben préposti tisztük éppenséggel a püspöki szék elfoglalását készítette elő), sokoldalú kötelezettségeik révén pedig feltételezhetjük, hogy a középkori egyházi rend azon csoportjába tartoztak, amely számára a tanulás leghamarabb vált létkérdéssé.

A tanulmányozott 1287-1534 közötti időből Gyulafehérvárt 25 prépost ismeretes (20 évből nem ismerünk a prépostra vonatkozó adatokat). Átlag 9,04 esztendő maradtak ebben a hivatalban. Nagyobb részük (9) köznemesi származású volt, és összesen 104 éven át töltötték be ezt a tisztséget, a négy főnemes pedig 45 évig viselte azt. Két prépost nem volt nemes, és tíz esetben nem sikerült a társadalmi hovatartozást megállapítani. Az arisztokrata származású prépostok közül csak egy, Laki János tanult egyetemen,²³² a kilenc köznemes közül viszont öt (Kathó László, Lépes György, Várdai István, Vetési Albert és Illyésházi Mátyás).²³³ A két nem nemes prépost közül Váradai Pétert rokona, Vitéz János taníttatta Bolognában,²³⁴ Zeremlyei Ferenc esetében azonban csak kancelláriai szolgálata alapján feltételezhetjük, hogy magasabb képzettségű volt.²³⁵ A tanult prépostokkal kapcsolatban szintén érvényes az, amit már a püspökökről megállapítottunk: arra igyekeztek, hogy tanultságukat a közszolgálatban gyümölcsöztessék és püspöki javadalmat szerezzenek maguknak. A származásbeli előny azonban az ő esetükben is sokat jelentett: a már egyházi pályára lépett főnemesi sarj szinte törvényszerűen eljutott a püspöki székig (például a négy gyulafehérvári arisztokrata prépost mind), még akkor is, ha nem volt különösebben iskolázott. A köznemesi származásúak viszont még tanultság esetén sem pályázhattak a biztos siker reményében. Az egyetemetjárt öt köznemes erdélyi prépost közül csak hárman mentek tovább gazdagabb javadalomba, míg például Kathó László, akiről sírkövére feljegyezték, hogy „híres doktor volt”, jóllehet 18 éven át állott a káptalan élén, nem sikerült megszereznie a püspöki pásztorbotot.

Az a tény viszont, hogy a vizsgált 247 esztendőből csak 83-ban volt egyetemet végzett prépostja a gyulafehérvári káptalannak, jelzi, hogy még ha meg is volt az igény arra, hogy tanult ember legyen a prépost, ezt az igényt állandó jelleggel nem lehetett kielégíteni.

Az egyházi társadalom következő csoportját a *főesperesek* alkották. Hatáskörük az egyházmegyék területén működő papokkal és a hívekkel kapcsolatos igazgatási, pénzügyi és egyházi feladatokra terjedt ki. Kulcsszerepük volt tehát a középkori egyház életében. Ezzel magyarázható a pápaság állandó törekvése, hogy műveltségi szintjüket emelje, és úgy tegye alkalmassá őket a rájuk háruló sokrétű feladatok ellátására. Így az 1279. évi budai zsinat határozatai az egyházi tanulmányokat akarták kötelezővé tenni a főesperesek számára. E zsinati végzést követő évtizedben Kilián telegdi főesperes személyében²³⁶ feltűnt ugyan az első kánonjogi doktor az erdélyi főesperesek sorában, de még több, mint egy évszázad telt el, amíg az egyetemvégzettek túlsúlyba kerültek a papságnak ebben a csoportjában. A főesperesi kerületek élén álló klerikusoknak csak kisebb része folytatott egyetemi tanulmányokat (7. grafikon); a többség megelégedett a hazai oktatási intézmények nyújtotta műveltséggel, és a kánonjogi ismereteket az egyházi bíróságokon, gyakorlatban sajátította el. A tanult főesperesek száma azáltal is emelkedett, hogy a jobban jövedelmező, gazdagabb kerületeket az uralkodók gyakran felhasználták a kancelláriában dolgozó klerikusok javadalmazására. Így lett kolozsi főesperes a kismemesi származású Monaji Ondy Pál fia Gergely, királyi notarius 1477-ben.²³⁷ Zsigmond titkos kancelláriájának protonotariusus Búki Basó István, aki korábban a bécsi egyetemen tanult, 1438-ban az egyik leggazdagabb erdélyi főesperességet, a küküllőit szerezte meg magának.²³⁸ Ugyancsak küküllői főesperes volt a nagykapusi származású Nicolaus Hoffmeister, aki V. László kancelláriájának volt protonotariusus.²³⁹ Jellegzetes életút volt a Mérai Tamásé, aki valamelyik előkelő úr titkáráként kezdte pályafutását, majd Zsigmond idejében királyi secretarius és kancelláriai protonotariusus lett, és egész sor egyházi javadalom között megszerezte az ózdi főesperességet is.²⁴⁰ A humanista Tordai Salátiel is kancelláriai jegyzőként nyerte el egymásután az ugozsai (1502-ben) és tordai (1504-ben) főesperességet.²⁴¹ Végzetül megemlíthetjük a középkori magyar krónikáirodalom ismert alakját: Küküllei, más néven Tótsolymosi Apród Jánost, akit családi birtokai elvesztése kényszerített értelmiségi pályára. Befolyásos „rokonsága révén lett a királyi kancellária alkalmazottja, és hosszú ideig volt Nagy Lajos király *notarius secretariusus*. Ő is szol-



7. grafikon. Egyetemjárt erdélyi főesperesek működési ideje

gálatai jutalmául nyerte, más javadalmak mellett, 1355-ben a küküllői főesperességet.²⁴² A kancelláriai szolgálat és a főesperesi munkakör ilyen gyakori összekapcsolása nem meglepő, ha arra is gondolunk, hogy mind a két hivatal elsősorban jogi képzettséget kívánt meg viselőitől.

A főesperesek származásukat tekintve többnyire kisnemesek, polgárok voltak, a feudális társadalom középrétegéből kerültek ki. Főnemes ritkán érte be főesperességgel, és rendszerint kevés időt töltött ebben a tisztségben. Szepesi János országbíró fia még dobokai főesperesként vizsgázott 1385. augusztus 5-én Bolognában és lett az ultramontan hallgatók rektora, de hazatérte után rögtön gyulafehérvári prépost, majd zág-rábi püspök és kalocsai érsek.²⁴³ Az előkelő családok fiai számára a főesperesség többnyire csak a hierarchia csúcsai felé vezető út egyik – sok esetben át is léphető – lépcsőfokát jelentette. Ezért volt annyi köznemesi-polgári származású tanult főesperese Erdélynek. Az értelmiségi pályára lépett köznemes vagy polgár számára ez a hivatal a legtöbb esetben álmai beteljesülését is jelentette. Ők, még ha végeztek is egyetemét, általában életük végéig megmaradtak ebben a tisztségben. Így Kilian kánonjogi doktor 1301-ben telegdi főesperesként végrendelkezett káptalanára javára.²⁴⁴ Csáki Miklós vajda familiárisnak, Angyalosi Székely Mihálynak a fia Balázs bátonosi plébános is ugocsai főesperesként végezte életét valamikor 1439 előtt.²⁴⁵

A felsorolt adatok azt mutatják, hogy a tanult főesperesek fontos szerepet töltöttek be nemcsak a káptalan, hanem az egész egyházmegye életében is. Többnyire a káptalan székhelyén éltek, és az egész egyházmegye területén tevékenykedve közvetlenül befolyásolhatták a világi társadalomnak az értelmiségi emberről alkotott véleményét. Mint a káptalanok művelt, a tudományok iránt megértést tanúsító, a tanulni vágyókat támogató tagjai terjesztették azt a „belátást, hogy áldozni kell a kultúráért, mégpedig nem kényszerből, hanem önként, mert ez a világ legtermészetesebb dolga”.²⁴⁶

A káptalan más tisztségviselői az olvasó-, éneklő- és örkanonokok rangban, méltóságban megelőzték ugyan a főespereseket, tevékenységük azonban szűkebb és zártabb körben, a káptalanon belül zajlott, s így az értelmiségi munka népszerűsítésében kisebb mértékben vettek részt. Viszonylag kevés

is volt közöttük a tanult, egyetemétjárt klerikus. Nagyon keveset tudnak, sajnos, a gyulafehérvári olvasókanonokok kilétéről, akik a káptalani iskolák munkáját irányították, s így a legközvetlenebbül befolyásolhatták a papi utánpótlás nevelését. Az *éneklőkanonokokról*, akik a feladatkörükbe tartozó zeneoktatás révén hatottak az oktatás menetére, valamivel több adat maradt reánk. Az 1303-1519 közötti időből név szerint ismert 35 éneklőkanonok közül 25-nek az életéről, pályafutásáról alig tudunk valamit, a fennmaradó tíz közül azonban hat egyetemi tanulmányokat folytatott: 1387-ben Pál a bécsi egyetemre iratkozott be,²⁴⁷ 1402-ben Bertalan mindkét jog doktora volt,²⁴⁸ 1448–1472 között egy Antal nevű kanonok töltötte be ezt a tisztséget, aki korábban Bécsben és Páduában is megfordult,²⁴⁹ 1493–1499 között János a szabad művészetek borostyánkoszorúsa volt az éneklőkanonok,²⁵⁰ 1477–1479 között pedig Máté kánonjogi doktor, akinek egy díszes ősnymtatvány volt tulajdonában.²⁵¹ Végül 1505–1509 között bizonyos Bartholomeus de Modrusia nevű külföldi származású éneklőkanonokról tudunk, aki a bécsi egyetemre iratkozott be.²⁵² Az *őrkanonokok* esetében a kimutathatóan egyetemi tanulmányokat végzetek részaránya még kisebb volt: 1300–1522 között működött 27 ismert őrkánonokból mindössze három járt egyetemen (1368–1370 között Czudar János kánonjogi doktor,²⁵³ 1457–1472 között Mattheus de Ocho szászorbói plébános ugyancsak kánonjogi doktor,²⁵⁴ 1504–1522 között pedig a bécsi egyetem egykori hallgatója, Budai Udalrik²⁵⁵).

A káptalani tisztségviselők és egyszerű kanonokok mellett nagyszámú különböző rendű-rangú klérikus élt és tevékenykedett, a székesegyház körül, akiknek magatartása a tanulás kérdéseiben már csak azért sem közömbös, mert potenciálisan ők voltak a legesélyesebbek egy-egy megürülő kanonoki javadalom elnyerésére. Éppen ezért tartom nagyon fontosnak azt, hogy az oltárigazgatók és más kisebb javadalmások, székeskáptalani alkalmazottak egy része is végzett a XVI. század elején egyetemi tanulmányokat. Így például a Szent Katalin oltár igazgatója 1508-ban *magister Valentinus baccalareus*, 1522-ben pedig Szűz Mária oltárának igazgatója egy Demeter nevezetű bölcsész-magister.²⁵⁶ 1493-ben viszont Máté erdélyi püspök káplánjának is megvolt már a szabad művészetek *baccalaureatusa*.²⁵⁷

Összefoglalásként az erdélyi káptalan tagjainak tanultságáról, az egyetemjártak szerepéről a következőket állapíthatjuk meg:

A káptalan tagjainak sorában az egyetemjártak soha nem voltak túlnyomó többségben. Kivételt alkot e tekintetben a XV. század első negyede, Zsigmond király és császár uralmának második szakasza, amikor is a káptalanok életében, úgy látszik, általában a tanult magisterek lettek a hangadók. Figyelembe véve azt, hogy ebben az időszakban az egyetemjárás is fellendült, a jelenség érthető. A káptalani tagok felkészültségében a Mátyás király uralmának első szakaszában észlelhető visszaesés viszont az egyetemjárás 1430–1440 közötti válságában gyökerezik. Évek hosszú sorának kellett eltelnie, amíg ismét felnevelkedett olyan egyetemjárt nemzedék, amely sikerrel vehette fel a versenyt a domidoctusok gyakran nagyobb befolyású seregével. A Mátyás-kori humanizmus, a tudomány és művészetpártolás viszont csak a századfordulón hozta meg gyümölcsét. Ekkor a gyulafehérvári székesegyház humanista, egyetemjárt kanonokjai és más tisztségviselői mellett feltűntek az alacsonyabb egyházi javadalmakban is az akadémiták.

A tanulmányozott periódusban az egyetemjárt papok általában bizonyos előnyöket élveztek, még ha alacsonyabb származásúak voltak is. Tanultságuk esetén a köznemesi és polgári származásúak is felvehették a versenyt az előkelő származású tanulatlan klerikusokkal, még a prépostságért és a püspöki székhelyért folyó versengésben is.

Amilyen mértékben szaporodtak az akadémiták a dignitariuskok és kanonokok soraiban, úgy emelkedhetett a káptalani iskola oktatási szintje is és általánosult a tanulás, az intellektuális munka számára kedvező légkör a püspöki székhelyen.

Az elmondottak eredményeképpen a káptalan tagjai felismerték, hogy a javadalmaikból eredő jövedelmüket lehet és érdemes is a továbbtanulásra, egyetemjárásra fordítani.

Plébánosok

A középkori papság következő rétege, amelyben – jövedelme és a kanonokéhoz hasonló társadalmi szerepe alapján – feltételezhető az egyetemjárás iránti igény és követelmény kialakulása, az ún. *kiváltságos plébániák* élén álló egyháziakat foglalta magába. Erdély területén sok ilyen plébánia volt. Kö-

zöttük akadtak olyanok, amelyek közvetlenül az esztergomi érseknek voltak alárendelve, a többség azonban csak a főesperesek hatásköréből szabadult, főhatóságuk pedig a megyéspüspök maradt. Az első csoportba a brassói és szebeni dékánátusok (így nevezték a középkorban egy-egy szász vidék önként tömörült plébánosainak testületét) egyházai (összesen 37),²⁵⁸ Szatmárnémeti (amely 1230-ban nyerte szabad papválasztó jogát) és Borosjenő (1464-ben kapott kiváltságokat) plébániái tartoztak.²⁵⁹ A kiváltságos plébániák második csoportjába az I. (Nagy) Lajos idejében összeállított *Ars notarialis* a szabad királyi városokban levőket sorolta. De közéjük tartozott a szászvidéki dékánátusok (a brassóin és szebenin kívüli) 250 plébániája is.²⁶⁰ Ezeknek a kiváltságos plébániáknak az volt a közös ismervük, hogy papjaik egyenként (az első csoporthoz tartozók esetében) vagy testületileg (a második csoport plébánosai) a főespereseket megillető hatáskörrel működtek, és egyházközségükben maguk intézhettek minden olyan peres ügyet, amely egyházi bíróság alá tartozott. Ez a meghatalmazás tette helyzetüket a főesperesékhöz hasonlóvá, de az előttük álló feladat a főesperesek felkészültségét, hozzáértését is igényelte tőlük. A brassói dékánátus 1444-ben összeállított statútumai elő is írták, hogy a plébánosok *studium generalét* (mint láttuk, az egyetemeket is így nevezték a középkorban) végzett papok legyenek.²⁶¹ És valóban, a kiváltságos plébániák élén sok egyetemvégzett klerikus állott a középkori Erdélyben. Több mint száz olyan plébános nevét sikerült ez ideig összegyűjtenünk, akikről a források minden kétséget kizáróan bizonyítják az egyetemi tanultságot, a gazdag és tekintélyes nagy városi plébániák élén pedig a XV. században már szinte kizárólag csak akadémita papok állottak. Így a XV. századi kolozsvári plébánosok közül ötről biztosan tudjuk, hogy korábban egyetemen tanultak. 1404–1418 között a város plébánosa Keresztély, aki feltehetően azonos személy a bécsi egyetem *Cristianus de Septemcastris* nevezetű magisterével.²⁶² 1428-ban János plébánost az orvostudományok doktorának nevezik az oklevelekben.²⁶³ 1442-ben iratkozott a bécsi egyetemre Sleydig Gergely, a város szülötte és később, lemondásáig (1481), plébánosa. Utóda Jakab, Péter városi jegyző fia, ugyancsak a bécsi egyetemen tanult és lett a szabad művészetek és a jogtudomány doktora.²⁶⁴ Ő is hosszú időt, 19 évet töltött a plébánia élén, de azért közben

gyulafehérvári kanonoki javadalmat is szerzett magának, és Geréb László püspöksége idején vikáriusként működött.

Ezeket a kiváltságos plébániákat, amint a kolozsvári példa is mutatja, szívesen foglalták el a város szülöttei, a polgárok tanult, egyetemjárt leszarmazottai. Ez kétségtelenül kedvezően befolyásolta, különösen a szászföldi fiatalok tömeges beiratkozását az egyetemekre: a kiváltságos szász plébániák sok tanult ember gondtalan megélhetését biztosították. Általában sokkal több volt a jól jövedelmező plébánia, mint az egyetemjárt papok száma. A mintegy 290 kiváltságolt plébánia, ha figyelembe vesszük, hogy a plébánosok átlagos tevékenységi ideje 24–25 év volt, a tanulmányozott 150 év alatt legkevesebb 1700 tanult embernek kínált gondtalan megélhetést.²⁶⁵

Ezek szerint a kiváltságos plébániákon kívül, más egyházközségek élére nem is került tehát egyetemjárt pap? Az adatok azt mutatják, hogy a XV. század közepétől fogva már jelentéktelenebb plébániák élére is elsodródott tanult pap. 1477-ben csíkszentsimoni pap volt az az Imre fia János, aki korábban a krakkói egyetemen tanult.²⁶⁶ Az uzoni származású István fia Péter is bécsi tanulmányai végeztével tért haza szülőföldjére,²⁶⁷ 1512-ben pedig a maroszeki Harasztkerék papja. Illyés fia István lett a krakkói egyetem hallgatója.²⁶⁸ A felsorolt példák arra figyelmeztetnek, hogy nemcsak a jövedelem nagysága, a plébánia tekintélye befolyásolta az akadémiták pályaválasztását. A családi kapcsolatok, az őket kibocsátó közösség vonzása vitt gyakran egyetemvégzett klerikusokat a látványlag igénytelenebb, kis falusi plébániák élére.

A szerzetesrendek és az egyetemjárás

A világi papság mellett a középkor folyamán fontos művelődési feladatok hárultak a különböző szerzetesrendek tagjaira. A középkori iskolázás fejlesztésében vállalt szerepük, könyvmásoló és gyűjtő tevékenységük, irodalmi munkásságuk és az anyanyelvű irodalom körül kifejtett erőfeszítéseik révén figyelmeztetnek arra, hogy a középkori értelmiségi társadalom számbavétele a szerzetesrendek képviselői nélkül semmiképpen sem lehet teljes. Köztudomású azonban, hogy a monasztikus, remete és koldulórendek célkitűzései között a tudomány, a tudományművelés, az iskolázás nem volt egyazon jelentőségű. Területünkön legkorábban az úgynevezett monasztikus rendek, a

bencések, premontreiek, ciszterciek és az ágostonos kanonokok alapítottak kolostorokat.

Közülük jelentőségével, művelődéstörténeti szerepével ki-magaslik a *Benedek-rend*. A XI–XII. század folyamán jórészt e rend tagjai végezték a térítés, a tanítás fáradságos munká-ját, de nevükhöz kapcsolódnak a kora középkori latin nyelvű irodalom legjelentősebb alkotásai is.²⁶⁹ A tatárjárás előtt Erdélyben és Biharban több kolostoruk állott (szám szerint 10–12), de közülük hosszabb életű és jelentősebb csak a Várad melletti szentjobbi és a kolozsmonostori apátság volt. Mindkét helyen működött hiteleshely is. E feladatkör a két kolostornak megkülönböztetett jelentőséget biztosított a hazai oklevelesgyakorlat és a középkori iskolázás történetében. Iskoláik ugyan elsősorban a fiatal rendtagokat nevelték, akiket az idő-sebber misézni és zsolozmázni tanítottak, de a hiteleshelyi kancelláriában a világi írástudók, a jogtudó nótáriusok képzésével is foglalkoztak. A bencés rend a XIV. századtól fogva hanyatlani kezdett. Ennek következtében kolostori iskoláik színvonala is süllyedt. A hanyatlást az is fokozta, hogy a rendnek ekkor már általában nem voltak tudós, egyetemet végzett tagjai. Jól-lehet a rend megreformálását célzó *Benedictina* (XII. Benedek pápa 1336-ban kibocsátott *Summi magistri* kezdetű bullája), amelynek szellemében a magyarországi bencések is tettek kísérletet a hanyatlás megállítására, előírta, hogy minden húsz szerzetes után egy menjen egyetemre teológiát vagy kánon-jogot tanulni, és gondoskodott arról is, hogy ezek szükségét ne szenvedjenek, egyetlen Benedek-rendi szerzetest sem találtunk a középkori egyetemeket látogató erdélyiek között. A rend tagjai a XIV századtól kezdve fokozatosan lemaradtak az újabb tudományos ismeretek megszerzése és oktatása terén. Ezt lát-szik igazolni a kolozsmonostori apátság 1427-ben összeállított töredékes könyvjegyzéke is: könyvtáruk ekkor már teljesen el-avult, régi könyvekből állott.²⁷⁰

Hasonló képet mutat a másik két monasztikus rend: a pre-montreieké és a cisztercieké. A *premontreiek* Erdélyben nem tudták tartósan megvetni a lábukat, legjelentősebb kolostoruk viszont Biharban, a váradhegyfoki, vezetője volt a rendtarto-mány többi házainak. A kolostorban folyó hiteleshelyi tevé-kenység és a gazdag könyvtár ellenére sem alakult itt olyan szellemi centrum, amely a rendtagok külföldi iskolázását szor-

galmazta volna. (Igaz viszont, hogy a XIV. században már az egész rend válságba került.)²⁷¹ A *cisztercieknek* két jelentős kolostoruk működött a mi tájainkon: a XII. század utolsó évtizedeiben Pontigny-ből telepített szerzetesek által alapított egresi és annak filiája, a kerci.²⁷² A rend a XIII–XIV. században nagy gondot fordított tagjai képzésére, nagykáptalanjai szünet nélkül buzdították a kolostorok előljáróit, hogy a tanulmánygyógy tehetséges fiatal szerzeteseket küldjék a rend párizsi főiskolájára, a Bernardinumba. A hanyatlás azonban a többi monasztikus rendhez hasonlóan a XIV. században a cisztercieket is elérte. Az 1387-es nagykáptalanon már panaszkodtak, hogy kevés a tanuló a Bernardinumban, és 1445-ben is arról számoltak be, hogy a tanulók száma nagyon megcsappant a rend keretében.²⁷³ Ez a helyzet aggasztotta a rend előljáróit, és próbálták rákényszeríteni az apátokat, hogy tanulókat küldjenek Párizsba, de a kísérlet nem járt sikerrel. E tekintetben hasonló a helyzet az erdélyi cisztercieknél is. Míg az egresi apátság a XIII. században még a franciaországi központokból kölcsönzött kódexeket lemásolás végett,²⁷⁴ a rend művelődési áldozatvállalásáról a következő időből már csak egyetlen számottevőbb adat ismeretes: Mihály kerci apát 1432-ben beiratkozott a bécsi egyetemre.²⁷⁵ Ha ugyan ez is nem az apát személyes érdeklődését tanúsítja inkább.

Miközben a monasztikus rendek fokozatosan lemaradtak a korszerű műveltség megszervezésében, a XIV. század elejétől fogva meghonosuló koldulórendek sokkal rugalmasabban figyeltek a környezetükben végbemenő változásokra, a művelődési igények alakulására, és arra törekedtek, hogy az egyházi reformmozgalmak és a terjedő eretnek eszmék nyomán kirobbant vitákban tanult, vitatkozni-érvelni tudó rendtagokat vonultassanak fel. A ferencesek, domonkosok és ágostonos remeték rövid idő alatt számos kolostort alapítottak, és hittérítő, prédikatori tevékenységük eredményeképpen sokkal nagyobb hatást is gyakoroltak a világi társadalom tagjaira, mint bencés, ciszterci és premontrai társaik. Igyekeztek a nagyobb településekben, városokban, mezővárosokban, vásároshelyeken megvetni a lábukat, ahol igehirdető munkásságuk termékenyebb talajra talált.²⁷⁶ Az új művelődési igényeket támaztó városi társadalom valósággal serkentette őket a szakadatlan tanulásra, önképzésre, de lehetőséget nyújtott arra is, hogy az új rend-

tagokat a művelődés ügye, az egyházi reformmozgalmak iránt fogékonyabb polgárság köréből toborozzák.

Mindhárom rend gondot fordított tanulmányi rendszerük állandó tökéletesítésére. Kolostoraikban iskolákat létesítettek, ahol a legjobban felkészült, többnyire egyetemi tanulmányokat végzett lektorok irányították a novíciusok rendszeres és módszeres oktatását. Működtek rendi főiskolák is (és az egyetemekhez hasonlóan *studium generalé*knak nevezték), ahová a kolostorok kiválóbb növendékeiket tanulni küldték és előkészítették a külföldi tanulmányokra. A XVI. század folyamán először a *domonkosok* tervezték rendi főiskola alapítását Erdélyben. A rend nagykáptalana 1525-ben hozott erről határozatot. Ez a *studium generale* azonban csak rövid ideig állott fenn Szebenben, mert a reformáció hamarosan véget vetett működésének.²⁷⁷ A mohácsi csatavesztést (1526) követő esztendőekben a *ferencesek* a török veszély elől esztergomi főiskolájukat Váradra menekítették, ahol ez a század 30-as éveiben még fennállott.²⁷⁸ A harmadik koldulórend, az *ágostonos remeték* Sienában tartott 1338. évi nagykáptalanán ugyan elrendelték rendi főiskolák felállítását minden tartományban, és noha több lektor működéséről tudunk (1331-ben például a tor-dai perjel *lector ordinis* volt), a *studium generale* hollétéről, tevékenységéről hallgatnak a források.²⁷⁹ Ezek a rendek jól szervezett és működő iskolahálózatuknak köszönhetően, hogy évről évre viszonylag sok tagjukat tudták elindítani külföldre, a nagy tanulmányi központok felé.

A fiatalabb rendtagok külföldi taníttatásáért legtöbbit talán a *domonkosok* tettek.²⁸⁰ A rend vezetői nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy a kolostorokban legyen mindig megfelelő számú tanult szerzetes, és mintegy hangsúlyozva az ügy fontosságát, a külföldre menő rendtagokat rendszerint a nagykáptalan jelölte ki és irányította (assignálta) a közelebbi vagy távolabbi főiskolákra. A XV. század második felében 29 erdélyi domonkos külföldi iskolázására vonatkozóan vannak adatok. De az egyetemjárt rendtagok száma ennél jóval nagyobb lehetett. Legtöbben az itáliai *studiumok*at keresték fel (Perugiában hatan tanultak, de voltak többen Bolognában, Páduában, Sienában is), a németországi főiskolák közül pedig a kölni volt a legkedveltebb, ahol hét erdélyi domonkos tanult ebben az időszakban. Átmenetileg fontos szerep hárult a budai főiskolára

is, amíg a rend előjárói Mátyás királlyal karöltve foglalkoztak studiumuk egyetemmé fejlesztésével. Egyetlen évben, 1478-ban öt erdélyi rendtagot assignáltak oda tanulni, de Kolozsvárról származott el a főiskola statútumait 1495-ben összeállító tudós szerzetes, Nicolaus de Mirabilibus és tanárai közül ketten (1479-ben Kolozsvári Péter *regens*, 1488-ban Brassói Bertalan *magister studiorum*) is erdélyiek voltak.²⁸¹

A domonkos hallgatók legtöbbje, ha egyszer külföldre ment, rendszerint több főiskolán is tanult és tanított, mert a rendi gyakorlat ezt kívánta tőlük. Például Jakab kolozsvári domonkos 1478-ban a budai főiskolán tanul, 1479-ben az ingolstadti és kölni egyetem hallgatója, majd Itáliába ment és 1485-ben Bolognában teológiai doktorátust szerzett.²⁸²

Az a 29 erdélyi domonkos, aki a XV. század második felében külföldön tanult, biztosíthatta, hogy a századfordulón a rend minden kolostorában jól tanító, felkészült lektorok legyenek.

Kevesebbet tudunk a *ferencesek* iskolázásáról. Pedig kolostoraik nagy száma és növekvő befolyásuk révén különös érdeklődésünkre tarthatnak számot. Ők voltak az eretnekek elleni harc zászlóvivői (Erdélyben a ferences Marchiai Jakab irányította a husziták elleni akciókat), és soraikból kerültek ki a törökellenes harc lelkes propagandistái is. A rend szigorúbb, ún. obszerváns ága pedig az egyházi reformmozgalmakat támogatta, és a renden belül olyan ellenzék kialakulását segítette elő, amelytől már nem állott távol – mutatják ki az utóbbi évek kutatásai – a Dózsa-felkelés társadalmi programja sem.²⁸³

A ferencesek a mi tájainkon összesen mintegy harminc rendházat létesítettek. A rend mariánusnak nevezett ága hét kolostort tartott hosszabb ideig a kezében (Beszterce, Lippa, Mezőtelegd, Szatmár, Szászváros, Szeben, Várad) a szalvatoriánusoknak is nevezett obszervánsoknak viszont eddigi ismereteink szerint 22 rendházuk működött, ha közéjük soroljuk a bacăui és tîrgoviştei, valamint a korán elpusztult chiliai, turnu-severini és orsovai kolostorokat is.²⁸⁴ Mivel a ferencesek legfontosabb feladatuknak a hittérítést és az igehirdetést tekintették, a XV. században nagy gondot fordítottak arra, hogy a rend tagjai az akkor korszerűnek számító műveltség birtokában legyenek. A rendi előírások megkövetelték, hogy minden rend-

tartomány két-két hallgatót küldjön Párizsba tanulni. Arról is tudunk, hogy a magyar provincia tagjai 1339-ben panaszt emeltek a pápánál, mert a mariánusok provinciálisa a német testvéreket pártfogolta, s a magyar és a szláv rendtagokat nem küldte felsőbb tanulmányokra.²⁸⁵ Sajnos a ferencesek iskolázására vonatkozó ismereteink nagyon hiányosak. A rend hazai iratai, levéltárai a reformáció éveiben nagyjából elpusztultak vagy elkallódtak, s ennek tulajdonítható, hogy jelenleg csak nagyon kevés egyetemvégzett rendtagról tudunk. Temesvári Pelbárt, korának Európa-szerte ismert prédikátora 1463-ban Krakkóban lett a szabad művészetek baccalaureusa, Karánsebesi Mihály 1488-ban a teológia baccalaureusa volt, a Székelyudvarhelyi Kódex írója, Nyújtódi András pedig krakkói tanulmányai végeztével lépett a rend tagjai sorába.²⁸⁶

A harmadik koldulórend, az *ágostonos remeték* működése a mi tájainkon kevésbé jelentős. Mindössze három kolostorukat ismerjük (Várad, Gyulafehérvár, Torda), valamint egy régeni rendház alapításának tervét.²⁸⁷ Ennek ellenére néhány adatunk azt tanúsítja, hogy tagjai képzését ez a rend sem hanyagolta el. 1353-ban Nagy Lajos király a pápához folyamodott Miklós váradai egyházmegyei ágostonos érdekében, és kérte számára a párizsi baccalaureusokat megillető jogokat, hogy mint *lector sententiarium* taníthasson a képzett teológusokban szűkülő Magyarországon.²⁸⁸ Erről a Miklós nevű szerzetesről nem tudjuk, hogy végzett-e egyetemi tanulmányokat vagy sem. Az sem ismeretes, milyen úton-módon jutott a párizsi baccalaureusokéval felérő teológiai képzettség birtokába. A XV. században viszont két erdélyi ágostonos itáliai stúdiumairól szólnak a források: Váradai János Firenzében tanult és onnan tért haza 1463-ban, Tordai Tamás pedig 1473-ban iratkozott a páduai egyetemre és 1475-ben ott tett doktori vizsgát.²⁸⁹

A külföldetjárt koldulórendi szerzetesek rendszerint csak a rendi főiskolákat látogatták, de ez nem jelenti azt, hogy képzettségben elmaradtak volna az igazi akadémiták mögött. A rendi főiskolák általában mindenütt szoros kapcsolatban állottak az egyetemekkel, és nem egy közülük egyetemi fokozatot is adományozhatott végzett hallgatóinak. Ennek ellenére a külföldi főiskolákon tanult szerzetesek hatása kisebb volt a világi papokénál. Ők mindenekelőtt rendjük érdekeit szolgálták, és csak a fiatalabb rendtagok tanításával foglalkozhattak. A

világi társadalom felé legfeljebb igehirdetéseikben közvetíthették a külföldön szerzett ismereteket. Gazdag könyvtáraik viszont arról tanúskodnak, hogy a tanult rendtagok a középkori erdélyi könyvkultúrának sok szolgálatot tettek.²⁹⁰

2. A FORMÁLÓDÓ VILÁGI ÉRTELMISÉG ÉS AZ EGYETEMETJÁRTAK

„A feudális korszaknak talán egyetlen más eredménye sem bizonyult az európai társadalom és művelődés haladása szempontjából nagyobb horderejűnek, mint az intellektualizmus és a papság hagyományos azonosságának felbomlása. Aligha túlozunk ugyanis, amikor kijelentjük: az újkori fejlődés hatalmas vívmányai legvégső soron azzal magyarázhatók, hogy a laikus társadalom belenőtt az intellektuális munkakörökbe, magához ragadta azokat, és a szellemi foglalatosságot világi célok szolgálatába állította.”²⁹¹ Ezek a sorok egy olyan folyamatra utalnak, amelyben az egyetemjárt értelmiségiek döntő szerepet játszottak. Mert igaz ugyan, hogy az akadémiták túlnyomó többsége klerikus, az egyházi társadalom tagja volt, de nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a laikus értelmiségi réteg létrejött két irányból, párhuzamosan indult el: egyfelől az egyházi értelmiség tagjai gyümölcsöztették tudásukat a világi társadalom világi célkitűzései szolgálatában, miközben mint jogtudók-diplomaták vagy orvosok akarva-akaratlan laicizálódtak, másfelől pedig a XV. századtól fogva nyomon követhető az értelmiségiek megjelenése magában a világi társadalomban is. Ezeknek első képviselői a „gazdasági értelmiségiek” voltak, akikről az előzőekben már szó esett. Korszakunkban, 1520 előtt, az egyházi értelmiségi tagjai még megőrizték túlsúlyukat, és mint az értelmiségi társadalom legműveltebb, legképzettebb tagjai lényegében az erdélyi intellektualizmus legjelentősebb képviselői voltak. Az akadémiták is – ritka kivétellel – közülük kerültek ki.

A formálódó világi értelmiség legtevékenyebb és legsokoldalúbban képzett rétegét nálunk a *jogi írásbeliség hordozói*, minden rendű és rangú notariusok, írnokok alkották. Korunk embere többnyire a hivatalok labirintusában dolgozó, aktatermelő hivatalnokok közismert alakjaival azonosítja őket, és azok

régmúlt elődjeit véli felismerni bennült. Téves és hibás beidegződés ez. Az oklevelet író, fogalmazó középkori nótáriusok az értelmiségi társadalom legmozgékonyabb, a világ eseményeire érzékenyen reagáló, a feudalizmus szövevényes világában tájékozódni tudó elemei voltak. Jóllehet a társadalom tagjai mindenekelőtt alapos jogi tudást és joggyakorlatot, az oklevélfogalmazás technikájában való jártasságot igényeltek tőlük, a legtöbb notarius öntudatlanul vagy – ritkábban – tudatosan a korabeli történetírás, a fejlődő krónikás irodalom útjait egyengette. Ezekről a nótáriusokról állapítja meg korunk történésze, hogy „Az ő mindennapi munkájuk, amint a maguk megszokott módján fogalmazzák az okleveleket, a kancelláriát – minden hiányossága ellenére – évszázadokra a nemzeti történetírás forrásanyagának gyűjtőhelyévé és – bár kezdetleges – rendszerező központjává teszi... A kancelláriai nótáriusok, még ha az egyházi rend tagjai voltak is, s pályájuk befejezéséül püspöki méltóságot nyertek el, más légkörben éltek, mint a szerzetesek, ami meghatározta érdeklődésüket, világnézetüket. Világias életmódjuk távol esett az aszketizmustól, az állam sorsát érintő politikai és hadi események jelentőségét pedig teljes mértékben értékelték. A hősi tettek, amelyeknek leírását, oklevélbe foglalását várták tőlük főurak és köznemesek, a világi élet fontosságát bizonyították és annak megbecsülésére szoktattak.”²⁹² Az idézett rész a királyi kancellária jegyzőire vonatkozik ugyan, de a benne foglaltak sok tekintetben érvényesek a vidéki kancelláriák munkásaira is. Erdély történetének kutatója különösen értékeli szakszerű, gyakran szépírói tehetséggel párosult kancelláriai munkálkodásukat, melynek termékei, az oklevelek a rendkívül szegényes elbeszélő forrásokat is helyettesítik. De munkájuknak nemcsak történetírói, irodalomtörténeti jelentősége van. Hiszen mindenekelőtt jogtudók voltak, az ő tolluk rögzítette a középkori joggyakorlatot, és bekapcsolódtak a középkori jogalkotás évszázados munkájába. Így lehetett a kancellária a középkori jogtudó értelmiség s egyben a formálódó világi értelmiség legjelentősebb alkotóműhelye, amely a legtehetségesebb hazai és külföldi iskolákat végzett írástudók számára megélhetést, előrehaladást, intellektuális igényeket kielégítő munkakört, környezetet biztosított.

Az erdélyi latin okleveles gyakorlat és a külföldi egyetemjárás első emlékei szorosan kapcsolódnak egymáshoz, mert az akadémiták korán beilleszkedtek a központi írásszervek munkájába. Bennünket ezúttal azonban elsősorban az erdélyi társadalom okleveles igényeit szolgáló helyi kancelláriák nótáriusainak felkészültsége és műveltsége érdekel.

A középkori erdélyi okleveles gyakorlat legfontosabb intézményei a *hiteleshelyek* voltak. Azt a munkát, amelyet a magánjogi ügyletek írásbafoglalása során a fejlettebb dél- és nyugat-európai országokban a közjegyzők láttak el, nálunk a XIII. századtól kezdve sajátos intézmény, a káptalanok és a szerzetesi konventek keretében működő hiteleshelyek kancelláriái végezték.²⁹³ Élükön a káptalanokban a lektorkanonok vagy olvasókanonok, a konventekben pedig a *custos*, a kolostor kincseinek őrzője, javainak adminisztrátora állott. Ezek a funkciók azonban a XIV. században már többnyire csak pusztá címek voltak, viselőik az oklevélkiadással kapcsolatosan reájuk háruló kötelezettségeket helyetteseikre hárították át. Jóllehet az erdélyi okleveles anyag nagyobb része e kancelláriák nótáriusainak munkáját dicséri, a hiteleshelyi jegyzők kilétéről nagyon keveset tudunk. Többnyire a névtelenségbe burkolózva végezték az oklevélszerkesztés-írás fáradtságos munkáját. Néhány esetben azért sikerült pontosabban megállapítani kilétüket. A kolozsmonostori konvent jegyzőiről ma már elmondhatjuk, hogy többségükben polgári és köznemesi származású litteratusok voltak, műveltségüket a hazai iskolákban és a gyakorlati munka során szerezték meg, de kivételképpen akadémiták is vállaltak munkát a hiteleshely kancelláriájában. Így a tekintélyes kolozsvári polgárcsalád sarja, Sleyinig Gergely, bécsi tanulmányai végeztével rövid ideig 1449-ben hiteleshelyi jegyző is volt.²⁹⁴ De elképzelhető, hogy az előtte és utána működő két jegyző – Kolozsvári Bulich János és Íjgyártó Gergely fia István közjegyző – szintén megfordult valamelyik egyetemen.²⁹⁵

A gyulafehérvári káptalan történetéből szintén ismeretes néhány adat, amely arra utal, hogy az egyetemétjártak figyelmét nem kerülték el az ott adódó munka- és megélhetési lehetőségek. Debrétei Jakab fia Mihály például 1455-ben iratkozott be a bécsi egyetemre, amelynek elvégzése után a királyi udvar-

ban kezdte tevékenységét, de 1464-ben már mint a káptalan jegyzője vette át János ugoicsai főesperes, gyulafehérvári dékántól 20 aranyforint évi fizetését.²⁹⁶ Erdélyi pályafutása rövid ideig tartott, a század 70-es éveiben már a királyi kúria keretében dolgozott.²⁹⁷ Jóllehet Debrétei volt az egyedüli, aki bizonyosan egyetemet] árt, feltehető, hogy a gyulafehérvári hiteleshelyi jegyzők közül mások is végeztek egyetemi tanulmányokat, és csak az azonosítási nehézségek gátolnak meg abban, hogy név szerint hivatkozassunk rájuk. Elképzelhetetlen ugyanis, hogy a világi társadalom szemében nagyon fontos oklevélkiadás munkájába ne kapcsolták volna be az egyetemet végzetteket, midőn már az oltárigazgatók, káplánok sorában is bukkantak fel akadémiták. Ráadásul jövedelmező is volt a hiteleshelyi jegyzők munkaköre. Igaz ugyan, hogy Debrétei évi 20 forintos fizetése alig egyharmada volt egy közönséges kanonok évi jövedelmének, de ne feledjük azt, hogy a nótáriusok részesültek a fizetésen kívül a kiadott oklevelek után a felektől fizetett díjakból is.

A hiteleshelyek mellett a vizsgált időszakban az erdélyi vajdák kancelláriájának volt országos jelentősége. A vajdai és alvajdai jegyzőkre vonatkozóan már a XIV. századtól kezdve maradtak fenn adatok, de a szervezett kancellária kialakulásának a kolozsmonostori és gyulafehérvári hiteleshelyek hallatlanul nagy tekintélye mellett hosszú időn át útját állta a familiaritás intézménye is. A jegyzők a vajdák és alvajdák szolgálatában álló familiárisok voltak, és rendszerint követték urukat, ha az a vajdai székből távozott. Az állandó jellegű, szervezett kancellária, amelyben a felnövekvő és öntudatosodó értelmiségiek biztos megélhetést találtak és folyamatos tevékenységet fejthettek ki, csak a familiaritás fokozatos fellazulásával jöhetett létre.²⁹⁸ A vajdai kancellária élén a protonotarius állott, aki – a magyar „ítélőmester” elnevezés is jelzi – általában törvénykezési feladatokat látott el. Erdélyben viszont ez a munkaköre később alakult ki: 1331-ben Szécsényi Tamás vajda protonotarius, Pető mester magát a vajda kancellárjának nevezte, mintegy jelezve, hogy tevékenységének súlypontja még a tényleges jegyzői feladatokra esett.²⁹⁹ Az erdélyi ítélőmestereknek önálló joghatósága a XV. század közepéig lényegében nem volt.

Abból, hogy tevékenységük nem terjedt túl a szó szoros értelmében vett írásbeli feladatokon, következett az is, hogy egyetemetjárt jogtudókat sem találunk közöttük. Nagyon kevés önállósággal dolgoztak; a vajdák, alvajdák akaratának kiszolgálói voltak. Tanult jogászt, egyetemet végzett értelmiségit tehát nemigen csábított ez a munkakör.

A nótáriusi hivatást választó erdélyi akadémiták számára igazi karriert a központi hivatalokban való szolgálat jelentett. A király vagy az udvari méltóságok szolgálatában legtöbbször nemcsak ők maguk tettek szert tekintélyre és vagyonra, hanem családjuk felemelkedését és meggazdagodását is előmozdították. Tevékenységük azonban nem korlátozódott a jegyzői munkakörré, hanem sok esetben mint bírák, ügyvédek vagy diplomaták gyümölcsöztették tudásukat. Közöttük voltak domoctusok is, mint például a Bihar megyei Zomilini Ramaz Mihály, a királyi kancellária nótáriusa 1393-ban, vagy Toldalagi András fia Balázs, V. László király kancelláriai jegyzője,³⁰⁰ de ők a kevés kivétel közé tartoztak. Az erdélyi köznemesi vagy polgári származású jogtudók, akik távol éltek a királyi udvartól, többnyire csak jó felkészültség, alapos tudás árán juthattak hivatalhoz a királyi kancelláriában, az országos méltóságviselők szolgálatában, a központi bíróságok keretében. Ezt számos értelmiségi életútja igazolja.

1412-ben iratkozott be a bécsi egyetemre egy Doboka megyei előkelő nemesi család leszármazottja, az Agmánd nemzetségbeli Kecseti Péter. Pályafutása egyházi keretek között indult: 1423-ban, midőn a bécsi egyetem jogi karán baccalaureatust szerzett (amit 1430-ban a doktorátus is követett), még főesperese volt a szolnoki kerületnek. Tanulmányai végeztével azonban hamarosan megkapta első diplomáciai megbízását: 1435-ben az uralkodó követeként érkezett Rómába. Ettől kezdve élete a királyi udvarban telt. 1440-ben a királyné kancellárja volt, 1445-ben pedig elnyerte a királyi kancellárságot is. Szolgálati jutalmául 1449-ben az uralkodó kalocsai érseknek jelölte, de az érseki szék elfoglalását már megakadályozta a halál. Kecseti Agmánd Péter pályafutását elsősorban és mindenekelőtt tanulmányainak, tudásának köszönhetette.³⁰¹

Érdekes módon a XV. század közepétől fogva Erdélyből polgári származású, többnyire német anyanyelvű értelmiségiek jutottak be a királyi kancelláriába. Enyedi Szász János,

miután a bécsi egyetemen tanult, 1433-ban Zsigmond király kíséretében vett részt a római császárkoronázáson, és ettől kezdve uralkodója megbízásából többször ment követségbe. 1435-ben, amikor királyi adományként egy Fehér megyei falu tulajdonosa lett, az adománylevél szavai szerint a jutalmat a király a sok és különböző helyeken, főként Németországban, Lombardiában és Itáliában tett szolgálataiért adta neki.³⁰² Ez idő tájt a királyi kancellária notarius volt, de 1439. szeptember 18-án már protonotariusként említik.³⁰³ Ezt követően valamilyen – számunkra ismeretlen – oknál fogva megvált hivatalától, és 1440. május 15-én már a szászsebesi királybíró tisztségében találjuk. Feltehető, hogy az Ulászló király megválasztásával járó személyi változások során mint a német párt híve került ki ő is udvari hivatalából. Több mint egy évtizeden át csak királybírói tevékenységéről tudunk, de 1453-ban ismét V. László magyar kancelláriájában működik.³⁰⁴ Nyilvánvalóan a hatalmi harcok, melyek során korábban hivatalát veszítette, juttatták vissza a protonotariusi tisztségbe. Enyedi Szász János személyével jelent meg a kancelláriai tisztviselők új típusa, a polgári származású értelmiségi hivatalnok. Polgári és értelmiségi öntudata készítette arra, hogy fiatalabb testvére előrehaladásáról gondoskodjék: Enyedi Szász György az ő költségén tanult Bolognában és Páduában, és támogatását élvezve lett szászsebesi plébános és gyulafehérvári kanonok.³⁰⁵

Enyedi Szász Jánost a nagykancellária ítélmesteri hivatalában másik erdélyi és ugyancsak szász polgár fia követte. Hoffmeister Miklós, Nagykapus szülötte, 1439-ben iratkozott be a bécsi egyetemre, és tanulmányai végeztével káptalani javadalmat szerzett, kükküllői főesperes lett. Úgy látszik, ebben az időben már a kancelláriában is tevékenykedett, mert 1454-ben V. László neki és testvéreinek címeres levelet adományozott. 1455-ben viszont már protonotariusként szerzett szülővárosának évi és hetivásár tartására királyi kiváltságlevelet.³⁰⁶

Mátyás király 1458-as dekrétuma nagy változásokat idézett elő a kancelláriában. Megnövelte a protonotarius hatáskörét, aki ettől kezdve hat mellérendelt nemesi ülnök segítségével végezte a törvénykezés munkáját, és igyekezett megtörni a királyi tekintélyt semmibe vevő nagyurak hatalmát. E feladat ellátására feltétlenül megbízható Hunyadi-párti, hűséges hivatalnokokra volt szüksége. Előbb a Páduából hazatért Janus Pan-

nonius látta el azt a munkakört, majd követte őt két köznemesi származású Hunyadi familiáris: Sály Péter és bírótársa, az egyetemet árt bihari Tordai András, akik igyekeztek érvényt szerezni az uralkodói akaratnak.³⁰⁷

A Kázmér-párti sikertelen összeesküvés (1471) után a legközelebbi híveiben csatlakozott uralkodó maga vette kézbe a kancellária irányítását, és bizalmasai, segítőtársai a kancellária korábban kevés befolyású secretariusai lettek.³⁰⁸ Erre az időre esik a váradi származású Vitéz-rokon, Váradi Péter pályafutása. Jóllehet Vitéz János neveltje és pártfogoltja volt, nem vett részt Vitéz összeesküvésében, pártfogója bukása után is megmaradt Mátyás szolgálatában, s 1474-től mint secretarius egyre növekvő befolyásra tett szert. Az uralkodó bizalmi embere, közvetlen munkatársaként lett 1481-ben fő- és titkoskancellár, akit a pápai követ a király jobb szemének (*regis oculus dexter*) nevezett.³⁰⁹

Érdekes, hogy Mátyás halála után az erdélyi származású notariusok előtt mintha bezárult volna a központi hivatalok kapuja. Jóllehet a krakkói egyetemen tanult Szilágyszegi János 1523–1525 között kúriai notarius volt³¹⁰, de a Váradiéhoz hasonló pályafutásra erdélyiek már nem számíthattak. Annál is szembeutóbb ez, mert – amint láttuk – Erdélyben éppen a századforduló táján volt a legnagyobb az akadémiták száma. Ekkor viszont a központi hatalom hanyatlásának eredményeképpen a legfontosabb kancelláriai hivatalok betöltésében egyre inkább ez előkelő pártfogó, a családi összeköttetés volt a döntő, és csak kisebb mértékben a tanultság.

A világi értelmiség kialakulásában fontos helyet foglaltak el a városi társadalmat szolgáló írástudók, az *erdélyi városi kancelláriák jegyzői*. Történetírásunk még adós a városi kancellária történetének feldolgozásával. Megfelelő előmunkálatok hiányában ez alkalommal a kolozsvári városi kancellária alkalmazottai révén próbáljuk meg felmérni az egyetemetjárt értelmiségiek hozzájárulását a városi okleveles gyakorlat fejlesztéséhez és a modern hivatalszervezet csíráját jelentő városi közigazgatás kialakításához.

Kolozsvár városának első név szerint ismert jegyzői *Reymarus* (*Rymarius*, 1352–53) és *Henricus* (1391–1402 között), de róluk nevükön kívül igen keveset tudunk.³¹¹ Érdekesebb viszont a harmadik notarius, *Gasparus* alakja, aki 1405 és 1409 között

szerepelt az oklevelekben, és aki jegyzői munkája mellett a városi iskola tevékenységét is irányította.³¹² Tanult, sokoldalúan művelt embernek kellett lennie, hiszen ez a korszak sorsdöntő volt a város történetében. Mün Miklós városbíró és az egyetemjárt Bulkischer Jakab személyében ekkor vette át a városi politika irányítását a vagyonos nagykereskedő réteg. Mün és Bulkischer 1404 és 1405 folyamán többször megfordultak Budán, és a városi önkormányzat erősítésére, a kereskedelmi kiváltságok bővítésére összesen 13 oklevelet szereztek a királytól. Ebben az összefüggésben elképzelhető, hogy Gáspár jegyző a bécsi egyetemen tanult Gaspar de Chlausenburggal azonos, aki 1402-ben a bölcsészkaron tett baccalaureusi vizsgát.³¹³ Ő, vagy talán valamelyik ismeretlen utódja lehetett az a jegyző, akinek fia: János 1423-ban beiratkozott a bécsi egyetemre.³¹⁴

1428-tól állott a városi kancellária élén az a bizonyos *Johannes Corponnar*, aki elődeinél nagyobb tekintélyre tett szert, hiszen 1436-ban már városának esküdtpolgára volt.³¹⁵ Ugyancsak gazdag és tekintélyes ember lehetett az a *Péter* nótárius, akinek a város 1450-ben 40 aranyforintért adott el egy házat a piac északi során.³¹⁶ Gazdagságára és tudomány-szeretetére jellemző, hogy két fiát egyetemen taníttatta: Jakab, akiről már szó esett, bécsi tanulmányai végeztével szülővárosa plébánosa lett, a másik, feltehetően idősebb fiú, János pályafutásáról azonban semmi közelebbit nem tudunk azonkívül, hogy 1452-ben a bécsi egyetemnek hallgatója volt.³¹⁷ Az időrendben következő jegyző *Martinus de Byrthalem* mint a város megbízottja működött közre 1466-ban egy oklevél kiállításánál, és elképzelhető, hogy azonos a bécsi egyetem 1453-ban feltűnő hallgatójával, *Martinus Scolaris de Wirhelb*-bel.³¹⁸ 1475 és 1481 között állott a városi kancellária élén a közjegyzői képesítésű *Dobó Balázs fia János*, akire alapos a gyanú, hogy címét külföldi tanulmányai során szerezhette.³¹⁹ A városi jegyzők munkája ebben az időben már annyira megsokasodott, hogy 1482-ben *Bácsi András* jegyző mellett Bornemissza Imre személyében már külön írnokot is alkalmaztak.³²⁰ A következő három nótárius *Laurentius Reynar*, *Jakab* és *Johannes Isaak*, tanulmányairól, pályafutásáról nagyon keveset tudunk.³²¹ Őket viszont ismét akadémista közjegyző követte: *Ádám Jakab fia István* személyében, aki 1489-ben iratkozott be a bécsi egye-

temre, és több éves közjegyzői tevékenység után 1521-ben tűnt fel a város szolgálatában.³²²

A XV. század közepétől fogva tehát a városi írásbeliség irányítói általában egyetemvégzett értelmiségiek voltak. És hasonló lehetett a helyzet a többi erdélyi nagyobb városban is. 1521-ben például Georg Reichersdorfer volt Szeben nótáriusa, aki korábban Bécsben folytatott tanulmányokat. Előkelő polgár gyermeke, művelt humanista volt, annak megfelelően, hogy a városi jegyzőség megbecsült hivatallá vált a társadalom szemében.³²³

Az eddig megismert jegyzők közhitelű okleveleket csakis az arra felhatalmazott testület (hiteleshely, város) vagy feudális tisztségviselők (vajdák, alvajdák) nevében adhattak ki. Az itáliai eredetű *közjegyzőség*, a munkáját függetlenül végző *közjegyzők* tevékenysége a mi tájainkon nem eresztetett mélyebb gyökeret. Erdélyben a világi bíróságok a közjegyzői oklevelet nem tekintették közhitelűnek, és a felek csak abban az esetben vették igénybe közjegyzők szolgálatait, ha az egyházi bíróságok elé tartozó ügyekben volt szükségük oklevélre. Erdélyben viszonylag legtöbb közjegyzői oklevelet a szász dékánátusok állították ki. A kiváltságos plébániák papjai ugyanis szívesebben vették igénybe a közöttük élő, sok esetben német származású közjegyzőket, mint a velük gyakorta ellenségeskedő gyulafehérvári káptalant. Ez azonban csak kevés munkalehetőséget kínált az Erdélyben tevékenykedő eddig ismert 90–100 közjegyzőnek, akik arra kényszerültek, hogy klerikusi és jogi képzettségükre hivatkozva egyházi javadalmat vagy kancelláriai állást szerezzenek maguknak.³²⁴ A közjegyzőknek tehát általában jól felkészült, művelt embereknek kellett lenniük. Valóban sok volt köztük az egyetemjárt értelmiségi. A szebeni származásúak közül Miklós fia Mihály 1432-ben Bécsben, Ferenc fia András 1494-ben Krakkóban, Ludwig Strammer fia Eustach 1496-ban, Seraphin közjegyző 1497-ben, és a már említett Georg Reichersdorfer pedig 1510-ben ugyancsak a bécsi egyetemnek volt diákja.³²⁵ Két medgyesi születésű közjegyző: Michael Polner fia Valentin 1485-ben és Deák János fia Gergely 1504-ben a krakkói egyetem anyakönyvébe írták be nevüket.³²⁶ De akadémista volt a brassói származású Pál fia Pál (1444-ben Bécsben tanult), a szászsebesi születésű Rudolf fia

Máté fia Keresztély (1487-ben ugyancsak a bécsi egyetemen kezdte tanulmányait) meg a segesvári származású brassói városi jegyző, Nicolaus Pictoris.³²⁷

Az erdélyi közjegyzők többsége alaposan felkészült, többnyire egyetemetjárt írástudó volt. Igaz ugyan, hogy általában nem igen törték magukat az egyetemi titulusokért, többnyire csak hallgatók voltak, vizsgát nem tettek, de a szerzett ismeretek birtokában már könnyedén tanulták meg a gyakorlatban a jegyzői mesterséget. (Érdekes, hogy ugyanezt állapította meg a kutatás a sziléziai közjegyzőkről is.³²⁸) Jóllehet Európa más vidékein a római jogba gyökerező közjegyzői intézmény sokat tett a római jog recepciójáért, minálunk még ha meg is volt hozzá a közjegyzők felkészültsége, nem tevékenykedtek annak érdekében. A fejlődésében elakadt feudális társadalom a XVI. század elején a feudális szokásjog kodifikálásával (Werbőczy *Hármaskönyvével*) gátat emelt a polgárosodás igényeit szolgáló római jog elterjedése elé.³²⁹ A közjegyzőség a XVI. században pedig nyomtalanul eltűnt, miután legfőbb támaszát, a katolikus egyház hatalmát a reformáció kikezdte.

A kincstári hivatalok alkalmazottai és az egyetemetjártak

A világi értelmiségi társadalom egyik legsajátosabb munkakörű és felkészültségű rétegét a harmincadhivatalok, só- és bányakamarák, a kincstári hivatalok tisztviselői alkották. A kincstári alkalmazottak száma nem volt nagy a középkori Erdélyben, de foglalkozásuk a pénzügyekben való jártasságot, a bányászathoz és pénzveréshez szükséges változatos szakismereteket kívánt meg tőlük. A gazdasági ügyekkel való hivatászerű foglalkozás már a feudális termelési viszonyokon túlmutató új életformát alakított ki körükben. Az aranybányászat pedig éppenséggel a legkorábbi olyan termelési ág volt, amely fizetett alkalmazottakkal dolgozott, s ezáltal a tőkés termelési viszonyok csíráit táplálta. E tevékenységet megszervező és irányító kincstári személyzetről így valóban elmondhatjuk, hogy a középkori Erdélyben „a legmodernebbnek tűnő értelmiségi réteget” képviselte.

A kincstári hivatalok története még megíratlan, alkalmazottaik műveltségéről, életéről, pályafutásáról csak elszórt adatokat ismerünk.³³⁰ Igen nehéz tehát arra is pontos választ adni, hogy az egyetemtjárt értelmiségek bekapcsolódtak-e ennek a „modernnek” nevezhető értelmiségi csoportnak az életébe? Mindenekelőtt azt kell tisztázni, hogy egyáltalában voltak-e olyan munkakörök a kamarai szervezetben, amelyekhez szükség volt a magasabb iskolázottságra, esetleg az egyetemi tanulmányokra is? E kérdés megválaszolásához alkalmas források csak a sóbányahivatalok személyzetére vonatkozóan maradtak fenn. A Fuggerek erdélyi érdekeltségeit képviselő Hans Dernschwam 1528-ban jelentést készített, amelyben részletesen szól az egyes bányáknál dolgozó tisztviselőkről is. Ebből kiderül, hogy az alkamarások, mázsamesterek, írnokok és könyvelők általában írástudók voltak.³³¹ Ezt a királyi kiküldöttek húsz évvel később készült beszámolója, az ún. Bornemisza-Werner jelentés szintén igazolta.³³²

A kérdés csak az, hogy a litteratus-deák műveltség az ő esetükben miből állott? E tekintetben a Dernschwam-jelentés tartalmaz rendkívül érdekes felvilágosításokat. Megtudjuk belőle, hogy Dernschwam a tisztségviselők kiválasztásánál elsősorban arra figyelt, hogy jártasak-e a sóbányászatban (tehát van-e alapvető technikai ismeretük), tudnak-e írni és olvasni, ismerősek-e a vidéken (ami jelentheti a helyi társadalom, a politikai-közigazgatási viszonyok, a helyi jogszokások ismeretét egyaránt), és végezetül fontosnak tartotta azt is, hogy a tartományban használatos négy nyelv (a magyar, német, román és lengyel) valamelyikét vagy mindenikét ismerjék.³³³ Olyan ismereteket követelt tehát, amelyeket a leendő bányatisztviselők a XV. századtól kezdve már minden nehézség nélkül megszerezhettek a hazai iskolákban.

Nagyjából hasonló lehetett a pénzverő-kamara és a harmincadhivatalok alacsonyabb beosztású alkalmazottainak a felkészültsége is. Jóllehet az elmondottak lényegében nem indokolják az egyetemtjártak jelenlétét a kincstári hivatalokban, néhány adat azt mutatja, hogy elvétele, alkalomszerűen ilyeneket is foglalkoztattak. Kálmáncsehi Domonkos, aki 1450-ben iratkozott be a bécsi egyetemre, kincstári szolgálatának köszönhette tüneményesen gyors felemelkedését az uralkodó osztály

sorába. Mint Ernuszt János kincstartó familiárisa több alkalommal is járt el pénzügyekben, felügyelt az adószedőkre, 1473–1474-ben pedig az erdélyi királyi jövedelmeket adminisztrálta. Klerikus volt és előrehaladását is az egyházon belül valósította meg; de karrierjét hathatósan támogatta kincstári szolgálata, ott szerzett érdeme.³³⁴

Egyetemet járt Izdenczi Benedek is, aki 1494-ben erdélyi sókamara volt.³³⁵ A bécsi egyetemen tanult Thomas Altemberger, aki polgármesterként igazgatta a város által bérelt szombeni aranybevéltőt és pénzverdét.³³⁶ A formálódó polgári gazdasági értelmiség jellegzetes figurájának számított ugyan, de életében a kincstári ügyekkel való foglalkozás végig mellékes maradt. Egyetlen olyan erdélyi akadémitát ismerünk, aki értelmiségiként csak kincstári munkát végzett egész életében: Vízaknai Ferenc 1472-ben a bécsi egyetem magyar natiójának lett tagja, és hazatérte után a legkülönbözőbb kincstári megbízásokban találkozunk vele.³³⁷

A felsorolt néhány példa azt mutatja, hogy egyetemetjárt értelmiségieket legfennebb a vezető kincstári munkakörök vonzottak. De az egyetemetjártak névsora egy másik tényre is figyelmeztet: a bányavárosokból, só- és pénzverő-kamara központokból, a nagy forgalmú külkereskedelmi vámhelyekről rendszeresen mentek fiatalok a külföldi egyetemekre. Nevük sok esetben azt is elárulja, hogy bányatulajdonos, aranyváltó vagy pénzverőt bérlő polgárok gyermekei voltak. A bányavárosok polgárai, amikor fiaik továbbtanulását szorgalmazták, a kincstári hivatalok nyújtotta lehetőségekre is figyeltek. Így küldhette Pogány Miklós tordai polgár, a sókamara alkalmazottja is fiát, Pogány Tamást 1467-ben a krakkói egyetemre.³³⁸ A kincstári tisztviselők és a bányavárosok polgárai így járultak hozzá az egyetemetjárt értelmiségi utánpótlás neveléséhez.

Egyetemetjárt orvosok a középkori Erdélyben

A kancelláriai és kincstári tisztviselőknél sokkal szorosabban kötődtek az egyházi társadalomhoz a középkor tanult orvosai Erdélyben. Helyük mégis a formálódó világi értelmiségiek között van, mert egyházi hivatalaik ellenére nagyobb részben a világi társadalom szolgálatába állították tudásukat.

A középkorban gyógyítással foglalkozóknak csak nagyon kis részét tekinthetjük az értelmiségi társadalom tagjának. Akkor ugyanis nem a szakma tudományos ismerete volt a leg-

fontosabb követelmény, hanem a gyógyítási gyakorlatban való jártasság. A történettudomány már régebben számba vette, amit a XVI. századot megelőző korszakokban a gyógyítással foglalkozó erdélyi sebészekről és borbélyokról tudunk.³³⁹ Kevesebb szó esett viszont – mai szóhasználattal élve – az okleveles, egyetemetjárt orvosdoktorokról. Igaz, hogy kevesen is voltak a középkori Erdélyben. 1481-ben, amikor Jakab *medicinae doctor* sürgette a szebenieket, hogy a számukra Bécsből hozatott gyógyszerek és műszerek árát fizessék meg, Báthori István vajda is azt ajánlotta a város vezetőinek, hogy a kérésnek késedelem nélkül tegyenek eleget, mert egyébként nehezen fognak orvost kapni.³⁴⁰ Jóllehet az orvosi mesterség a jól jövedelmező foglalkozások közé tartozott a középkorban is,³⁴¹ az orvosdoktori címet szerzett erdélyi értelmiségiek közül senki sem kísérelte meg, hogy csak az orvosi gyakorlatra támaszkodva biztosítsa megélhetését és karrierjét. A tanult orvosok kivétel nélkül klerikusok is voltak, és főként egyházi javadalmaikból éltek. Az egyik korai képesített orvos a szebeni születésű Johann Megerlein (Megerlei, Mägerl, Megerl) volt. 1402-ben lett a bécsi egyetem hallgatója, 1404-ben a szabad művészetek karán baccalaureusi vizsgát tett. Ekkor ismeretlen okok miatt félbeszakította bécsi tanulmányait, és 1406-ban a krakkói egyetemre iratkozott be, ahol a magisteri címet is megszerezte. 1409-ben már ismét Bécsben találjuk a jogi fakultás hallgatójaként. 1410-ben kánonjogi licenciatusszal tért haza. Tanulmányait azonban ezzel még nem fejezte be. 1417-ben már a kor legtekintélyesebb orvosképző központjában, a páduai egyetemen tanult, és kétévi stúdium után orvosdoktori vizsgát tett. Hazatérve előbb, 1428 körül, Kolozsváron volt plébános, abban az időben, amikor a város vezetését az egyetemetjárt, tanult emberek (Bulkischer Jakab, Gáspár jegyző és iskolamester) irányították. Hogy pontosan mennyi időn át töltötte be kolozsvári hivatalát, nem tudjuk. 1439-ben Nagydemeter, majd később Szentersébet plébániájának jövedelmeit élvezte, de minden valószínűség szerint ekkor már Szebenben élt vagy legalábbis lakása volt ott is. Egy 1441-ben kelt oklevelet ugyanis az ő szebeni házában állítottak ki. Megerlein életpályája jellegzetes papi életpálya, orvosi tevékenységéről a források nem emlékeznek meg, de elképzelhetlen, hogy a hosszú tanulással és nem kicsiny anyagi áldo-

zattal megszerzett orvosi ismereteit ne hasznosította volna a kolozsvári vagy a szebeni polgárok szolgálatában.³⁴²

Megerleintről eltérően az ugyancsak szebeni eredetű Székely Péter céltudatosan készült orvosi hivatására. 1475-ben Bécsbe iratkozott be az univerzitásra. Rendre letette a baccalaureusi és magisteri vizsgákat, és mindjárt elkezdte orvosi tanulmányait. Majdnem tíz évet töltött az egyetemen; felkészültségével, tudásával kivívta diáktársai megbecsülését, akik 1482-ben a magyar natio prokurátorának választották. De tudta azt, hogy orvosi képzettsége csak akkor lehet teljes, ha tanulmányait az itáliai egyetemeken tökéletesíti. Előbb Páduába ment, majd 1486, március 22-én Ferrarában tett orvosdoktori vizsgát. Hazatért-e vagy sem, nem tudjuk. De rendszeres, céltudatos felkészülése azt mutatja, hogy ő a gyógyítást már önálló értelmiségi hivatásnak tekintette.³⁴³

A század utolsó évtizedeiben még egy erdélyi diák, Péter szelindeki plébános végzett orvosi tanulmányokat Itáliában és tett orvosdoktori vizsgát 1490. október 5-én a ferrarai egyetemen.³⁴⁴

Vajon miért választották ilyen kevesen az orvosi hivatást? Azt már láttuk, hogy az orvosi tanulmányok viszonylag hosszú időt vettek igénybe, és emiatt a tanulással járó kiadások is magasabbak voltak az átlagosnál. Az erdélyi társadalom tagjai pedig, általában szívesen és bizalommal fordultak segítségért a gyakorlati gyógyászati ismeretekben járatos borbélyokhoz, szerzetesekhez, kuruzslókhoz. Jellemző, hogy magában Bécsben is, ahol igazán nem volt hiány a képzett, tanult orvosdoktorokban, az orvosi kar állandó harcban állott a kuruzslókkal, mivelhogy a város polgárai inkább fordultak betegség esetén az olcsóbb, általában empirikusoknak nevezett kuruzslókhoz.³⁴⁵ Minálunk is sokan voltak az olyanok, akik elsajátították az alapfokú anatómiai és gyógyászati ismereteket, amelyeket a XV. század végén már a nagyobb városi plébániaiskolákban is tanítottak. Az emberek általában bíztak a népi orvosláshoz közel álló tapasztalati gyógy módokban. Figyeljük csak meg, miként is ír róluk Janus Pannonius *Az álomhoz* című versében:

„Próbáltam mindent, mit az ember gyógyszerre nyújthat,
Minden hasztalan ily bajra sosem terem ír.
Rózsát és violát nyeltem s kutyatejnek a magvát,

Durva beléndeket és részegítő gyomokat:
Egy se segít! Aloé s jóillatú tiszta kapor sem,
Vagy sűrű hús kencék, síkos erős olajak.
Nekem a mák sem ad álmot, nincsen semmi hatalma.
Hasztalanul szedek én erdei nadragulyát.³⁴⁶

Humanista, tanult, vagyonos ember, aki e sorokat írta, de amit az „ember gyógyszere” – azaz az emberi tudás (tehát az orvosé is) – ismert és ajánlt számára, tulajdonképpen azonos volt azzal, amit a népi gyógyítás évszázadok óta használt. Ehhez pedig nem feltétlenül kellett az egyetemet végzett, tudós orvosdoktorok tanácsa.

Az egyetemjárás szerepe a hazai iskolázás fejlődésében

Az egyetemjártak által betöltött értelmiségi munkakörök fentebbi számbavétele azt mutatja, hogy ha az erdélyi társadalom az értelmiségi utánpótlás képzésében a középkorban csak a külföldi főiskolákra hagyatkozik, az értelmiségi társadalom laicizálódása óriási késedelmet szenvedett volna. Mert lett légyen látszólag bármilyen nagy is az akadémiták száma, és ha azok mind a világi értelmiségiek táborát növelték volna, még akkor is a 2400–2500 egyetemi végzettségű személy csak kis részét tudta volna ellátni a társadalom szükségleteinek. Így a XV. századtól kezdve egyre nagyobb feladat hárult a hazai iskolákat végzett ún. deákokra, litteratusokra, és sorsdöntővé vált, hogy a belföldi iskolák nyújtanak-e olyan képzettséget növendékeiknek, amelyek különböző értelmiségi munkakörök betöltéséhez szükségesek. A fejlődés azt mutatja, hogy az erdélyi iskolák megállták helyüket, és jórészt éppen azoknak az akadémitáknak köszönhetően, akik nem voltak restek arra, hogy életükből néhány évet az iskolamesteri hivatalban tanítással töltsenek.

Korábban már esett szó a székesegyházi és kolostori iskolákról. Ezek a középkor egész folyamán jelentős központjai voltak az erdélyi értelmiség képzésének, s a bennük folyó oktatómunka színvonala a tanult káptalani tagok, illetve szerzetesek számának növekedésével arányosan emelkedett. Egyre több, jól felkészült klerikust bocsátottak ki, akik a kancelláriák, különböző világi hivatalok munkájába is be tudtak kap-

csolódni. A világi értelmiség alakulására azonban döntően azok a többnyire városi és mezővárosi tanult elemek hatottak akik világi célokkal tanultak és műveltségüket a városok és mezővárosok plébánia-iskoláiban szerezték meg.

Erdélyben ez a sajátos középkori iskolatípus a XIV. század második felében jelent meg. Kezdetől fogva a kereskedő-kézműves polgárság érdekeit szolgálta, amely ekkor ébredt rá arra, hogy üzleti-kereskedelmi tevékenységében nem nélkülözheti az írás-olvasás-számvetés alapismereteit. Természetes azonban, hogy ezek az iskolák – még ha alapvetően világi és polgári érdekek hozták is létre őket – a korabeli viszonyok között a városok, mezővárosok papjainak felügyelete alatt állottak. A szebeni káptalan XIV. századi statútumai meg is tiltották, hogy a hívek papjaik tudta nélkül iskolamestereket alkalmazzanak.³⁴⁷ Nem volt azonban egyszerű dolog az iskola vezetésére alkalmas személyt találni. Így aztán e teendőket gyakran látta el a városi nótárius, maga a plébános, illetve segítőtársa, a fel nem szentelt klerikus, az ún. *scolasticus*.³⁴⁸

Az iskolamesterek felkészültsége és tekintélye azonban a XV. század közepétől kezdve jelentős változáson ment keresztül. A század harmincas-negyvenes éveitől kezdve egyre több olyan iskolamesterrel találkozunk, akik egyetemtjártak, baccalaureusi vagy magisteri címet is szereztek. 1429-ben Péter, a földvári *scolasticus* baccalaureus volt és feltehetően azonos Petrus de Mergenbug személyével, aki 1423-ban kezdte el egyetemi tanulmányait Bécsben.³⁴⁹ A század ötvenes éveiben Veit Huendler pécsi püspöki vikárius egy brassói tímár fiát, Antal baccalaureust ajánlotta a prázsmári plébános figyelmébe, aki iskolamestert keresett faluja számára.³⁵⁰ Egyetemet végzett a szebeni iskola név szerint ismert első két tanítója is: Johannes Arnoldi de Graudencz 1446-ban a szabad művészetek borostyánosa, Nagysinkai Istvánnak pedig 1457-ben magisteri címe is volt.³⁵¹ A töredékes iskolamester-névsorok alapján sajnos nem lehet pontosan nyomon követni az iskolai oktatás irányítóinak a felkészültségét, következésképpen azt sem tudjuk, hogy a XV században milyen arányban alkalmaztak egyetemtjárt fiatalokat a városi és mezővárosi iskolákban. Tény viszont, hogy a századforduló táján szemmel láthatóan megszorodtak az egyetemtjárt iskolamesterek, amiből arra lehet következtetni, hogy a társadalom igényei is megnövekedtek a tanítók irányában. 1517. december 26-án

vette át a szebeni plébánia-iskola irányítását Thomas Wal, azután, hogy öt esztendőig tanult a bécsi egyetemen. Egy év múlva azonban lemondott állásáról, hogy befejezhesse Bécsben megkezdett jogi tanulmányait. Helyét külföldről jött értelmiségi, bizonyos Clemens Oppolitanus vette át, akit viszont ismét akadémista, Johannes Mild követett.³⁵² Nagyjából hasonló volt a helyzet Brassóban is: 1514-ben a szebeni származású Michael Fritsch, a szabad művészetek baccalaureusa oktatta a polgárok gyermekeit, és őt is kivétel nélkül mind egyetem-jártak követték.³⁵³ A például felhozott két iskola Erdély két leggazdagabb és leppolgárosultabb városában működött, ahonnan a polgárok fiai százával mentek a külföldi egyetemekre. de vannak arra is adatok, hogy ez idő tájt már kisebb városok, sőt mezővárosok iskoláiban is jelen voltak az akadémiták. 1495-ben a marosvásárhelyi iskola mestere István geryeszegi pap, a szabad művészetek borostyánkorszorúsa volt.³⁵⁴ A kőhalmi iskolában pedig egymás után több egyetemjárt tanító is oktatott. Korábban ott tanított a brassói iskola már említett mestere, a XVI. század első évtizedében pedig egy bizonyos Tamás baccalaureus ottlétéről van tudomásunk. Egy korabeli levél pedig azt is megemlíti, hogy a helység iskolája virágzik, és benne a szabad művészeteket tanítják.³⁵⁵

A tanítók képzettségével együtt növekedett öntudatuk és szervezettségük. Bizonyítja ezt az első tanítómesteri *fraternitas* létrejötte is. 1512-ben Michael Fritsch kőhalmi (később brassói) rektor levelet intézett a kosdi dékánátus iskolamestereihez (*scholarium rectoribus in capitulo Kosd*) és tudatta őket, hogy a kerület papjainak legutóbbi gyűlésén határozatot hoztak a tanítók fraternitásának létrehozásáról (*de fraternitate inter nos instituere et celebrare*).³⁵⁶

Az egyetemjárt tanítók vezetése alatt a hazai iskolákat látogató diákok felkészültsége is jobb lett. A Szalkai-kódex, amely a sárospataki (tehát mezővárosi) iskola XV. század végi tananyagáról nyújt hiteles képet, mindennél meggyőzőbben igazolja azt, hogy az egyetemvégzett – Kisvárdai János – iskolamester irányításával a tanulók az írás és olvasás mellett olyan ismereteket szereztek, amelyeket egyébként az egyetemen bölcsészkarán oktatták.³⁵⁷ Ez is hozzájárult az egyetemjárás hanyatlásához a XVI. század első negyedében: nem volt már szükség a külföldi egyetemen felkeresésére ahhoz, hogy az erdélyi fiatalok a hét szabad művészethez tartozó ismereteket

megszerezzék. Mindez azt jelenti, hogy már a reformáció előtt kiterjedt iskolahálózat működött Erdélyben, amely szilárd alapot biztosított a hitújítás tanügyi programjának megvalósításához.

Az iskolamesterség azonban – bármennyire is megnövekedett e hivatal tekintélye – a tanítók többsége számára csak átmeneti állapotot jelentett. Thomas Wal tanulmányait megszakítva vállalt kétévi tanítói szolgálatot. Hasonlóan járt el Hieronimus Rewchin is: 1454-ben iratkozott be a bécsi egyetemre, 1464-ben már Brassóban találjuk az iskola élén, 1472-ben viszont ismét Bécsben volt, bevégezte tanulmányait, és hazatérte után botfalusi plébános és a brassói dékánátus vezetője lett.³⁵⁸ A szebeni származású Johannes Mild; aki szintén tanítóskodott, amikor papi pályafutása a papságot támadó gúnyirata miatt derékba törött, nem az iskolába tért vissza, hanem a szebeni provincia jegyzői állását pályázta meg és nyerte el.³⁵⁹

A városok polgárai törekedtek ugyan arra, hogy jól felkészült, egyetemétjárt tanítókra bizzák gyermekeik tanítását, de a viszonylag kisszámú akadémita előtt nyitva állott az út a gazdag egyházi javadalmak, a hatalmat, pénzt jelentő cancelláriai tisztségek felé. Az iskolamesterség életüknek epizódja volt csupán: alkalmas arra, hogy pénzüik fogytán félbeszakított tanulmányaik befejezéséhez ott szerezzék meg a szükséges összeget. De ami számukra az életüknek egy epizódját jelentette csupán, az erdélyi viliági értelmiség történetében sorsdöntőnek bizonyult.

3. KÖNYVGYŰJTŐ ERDÉLYI DIÁKOK A KÖZÉPKORBAN

A külföldi stúdiumokról hazatérő erdélyi diákok a tanul-tak mellett magukkal hozták a könyv szeretetét és a könyv nélkülözhetetlenségének a tudatát. Régi könyvgyűjteményeink számos középkori kódexe és ősnymtatványa e könyvszeretet és – az akkori körülmények közt újnak számító – művelődési , igény révén került Erdélybe.

Egy XIV. századi diáklevélben a következőket olvassuk: „Mivel hogy megkezdett művem teljességre vitelében áll fel-adatom, épp ezért tudatom kedves vérrokonommal [...]: ahhoz, hogy én Domokos diák, a Te unokaöcséd, tanultságom

növelése érdekében egy bizonyos könyvet, magyarázatot, a-
vagy előadást: Bonetusnak »Az iskolák tananyagáról« szoló
könyvét megvehessem, meg több mást is, haladásomra való-
kat, e célra szükségem volna, hogy bizonyos dénár – azaz
pénz – mennyiség mosolyogjon reám, mert nem. hiába írja
a költő: »Szitával merít vizet, aki könyv nélkül akar tanul-
ni.«³⁶⁰

A levél a középkori könyvtárügy fejlődésének arra a kor-
szakára irányítja figyelmünket, amelyben a könyvbeszerzés,
a könyvgyűjtés központjai az egyetemek és iskolák, legöntu-
datosabb gyakorlóik pedig az egyetemestjárt diákok voltak. Az
egyetem padjaiban nevelődtek az erdélyi középkori tanult ré-
teg legjobbjai könyveket szerető és érettük nemegyszer ko-
moly anyagi áldozatot is vállaló értelmiségiekké. Sokan kö-
zülük hazatértük után sem szüntek meg hangyaszorgalommal
gyarapítani kis könyvtárukat. Ha pedig erre többé nem nyílt
alkalmuk, megőrizték és féltett kincsként adták tovább leg-
jobb barátaiknak, hagyományozták utódaikra diákkori szer-
zeményeiket.

Jóllehet évszázadokon át az egyetemek voltak a könyv-
másolás, a könyvkereskedelem tömegigényekét kielégítő köz-
pontjai, az egyetemestjártak pedig a könyvek tömeges vásár-
lóik és terjesztőik, az erdélyi diákok könyvgyűjtéséről, könyv-
vásárlásairól kevés említés maradt fenn. Magyarázata részben
abban rejlik, hogy kevés emlék is maradt róluk. Többségük-
nek, szerényebb anyagi lehetőségek birtokában, aligha futot-
ta többre, mint a *Canterbury mesék* oxfordi diákjának, aki-
nek:

„Ágy fején vörös és fekete
bordázott árkusok húsz kötete,
Arisztotelész olvasása mellett
mit bánt ruhát, bort s citerát ha pengett!
Az esze merő filozófia,
de kongott nála a ládafia.
Ha meg jó rokon dugott neki,
nem szánta pénzét, könyvre költeni.»³⁶¹

Az egyetemestjárt erdélyi fiatalok többségének nevéhez
nem is igen fűződik igazi nagy könyvtáralapítás, de néhány
kötetes kis gyűjteményeik hosszú időn át jelentették azt a

kis csermelyt, amely a nyugat-európai kultúra nagy folyamához kapcsolta középkori értelmiségeink legjobbjait. Sajnálatos, hogy miközben jelentősebb középkori könyvtáraink is áldozataul estek a háborús pusztításoknak, az emberi értetlenség, gondatlanság és közömbösség miatt ezek a kis könyvtárak sem kerülhették el sorsukat.

Az egyetemek, a tanítás és tanulás szülte szükségletek kielégítésére, már a XIII. századtól kezdődően, sok esetben intézményes formában is gondoskodtak a tankönyvként használt munkák másolásáról, terjesztéséről. Párizsban és az itáliai egyetemeken a másológyműhelyek (*scriptoriumok*) meg a könyvtársok tevékenységét maguk az egyetem előljárói ellenőrizték és szabályozták.³⁶² Másutt, mint a német és közép-európai egyetemeken maguk a diákok másolták vagy másoltatták a számukra nélkülözhetetlen könyveket.³⁶³ Egyben azonban hasonlítottak a különböző egyetemi központok: vonzották a könyvmásolók és könyvtársok seregét, s így az egyetemen megforduló diákok könnyen hozzájuthattak az őket érdeklő legfontosabb kézikönyvekhez. Igazolják ezt a középkori diákok könyvvásárlásait, másoltatásait és másolásait, a könyvek feletti nem ritka perlekedéseit megőrkítő adatok és azok a végrendeletek, amelyek az akadémiták könyveiről is szólnak. Sajnos nem minden egyetem erdélyi diákjairól maradtak fenn azonos arányban ilyen természetű közlések. Vizsgálódásainkat így a számunkra hozzáférhető legtöbb információt nyújtó krakkói és bécsi egyetemi iratokra alapozzuk. Az erdélyi diákok több mint 80 %-a éppen e két egyetemet látogatta, minthogy a távolabbi itáliai egyetemekre általában csak a legtehetősebbek jutottak el, akiknek könyvvásárlásai viszont (amennyiben erre fáradságot és pénzt áldoztak) messze meghaladták az átlagdiák lehetőségeit. Így a Bécsben és Krakkóban tanult diákok könyvhöz való viszonyából középkori akadémita értelmiségünk tömegeire érvényes tanulságokat vonhatunk le.

A témánkat érintő legtöbb adatot a krakkói egyetem rektora előtt zajlott diákpereket, szerződéseket tartalmazó jegyzőkönyv szolgáltatta. Drága volt a kézzel írott és a nyomtatott könyv is a XV. század második felében, vagyontárgyat jelentett, amiért érdemes volt, ha ellopták vagy elveszett, vállalni a kellemetlen pereskedéseket is. Ezért idéztette meg 1479. július 14-én Kolozsvári Lőrinc krakkói diáktársát, Sándorházi

Mártont, azzal vádolva őt, hogy eltulajdonította egy könyvét. A könyv, amint az a vita során kiderült, egy gyűjtőkötet volt s három egyetemi jegyzetet (*Questiones nove logice. Lectura de animo* és *Lectura priorum*) tartalmazott.³⁶⁴ Hasonló vádat emelt Brassói Antal a szabad művészetek baccalaureusa Garai Bereck ellen, aki azonban állította, hogy a kérdéses könyvet mástól vette 17 garasért.³⁶⁵ Lopással gyanúsította Dengelegi Ferenc is 1486. szeptember 16-án Nicolaus de Prodavijst, a magyar bursza lakóját. Utóbbi azonban állította, hogy a könyvet, amely többek között Petrus Hispanus népszerű logikai traktátusát is tartalmazza, tisztességes úton szerezte: 6 garast adott érte Magyar Péternek.³⁶⁶ A sort a szászsebesi származású Rudolf fia Máté fia Keresztély folytatja, akit 1494-ben egy bizonyos Johannes de Mucze perelt egy nyomtatott és kommentált Vergilius-kötetért. A váddal szemben Keresztély azzal védekezett, hogy az illető könyv ténylegesen a tulajdonában volt ugyan, de ő azt egy könyvkereskedőtől vette egy régi dénárért.³⁶⁷

Az igényesebb és módosabb diákok a tulajdonukban lévő kódexek és nyomtatott könyvek külalakjára is gondot fordítottak: ha szükséges volt, beköttették, így óva őket az időelőtti rongyolódástól. Ezért maradt adósa egy krakkói könyvkötőnek Kelemen diák: két könyvét beköttette, de a munka árát (10 nagy garast) még hónapok múlva sem fizette ki.³⁶⁸ Mások arra sem sajnálták a pénzt, hogy a számukra készített kéziratot hivatásos könyvillusztrátorral díszíttessék. 1482-ben a feltehetően erdélyi születésű Besztercei Jakab szerződést kötött egy krakkói klerikussal, Bertalannál, aki három forintért vállalta, hogy könyveit „arannyal és virágdíszekkel” ékesíti.³⁶⁹

A krakkói diákok alkalmoszerűen igénybe vehették a városban tevékenykedő számos írástudó szolgálatát is egy-egy könyv lemásolására. Várad Mihály mesternek a székesegyház egyik írnoka, Vencel ígérte meg 1494. november 13-án három kisebb szertartáskönyv lemásolását másfél forintért.³⁷⁰

A felsorolt néhány adat, azonkívül, hogy bemutatja a krakkói könyvbeszerzési lehetőségeket, utal arra is, hogy mit vásároltak diákjaink, és hozzávetőlegesen mekkora anyagi áldozatot vállaltak könyveikért. A jegyzőkönyvekben említett könyvcímek egytől egyig a korabeli egyetemi oktatásban sze-

replő tantárgyakkal kapcsolatosak. Nem voltak a legkorszerűbb munkák, de – és ezt hangsúlyoznunk kell – az ilyen kézikönyvek, az akkori oktatási eljárásoknak és módszereknek megfelelően, gyakorta magukba foglalták az egyes tanároknak a korabeli tudományosság színvonalán álló kommentárjait is. Hogy egy ilyen kézirat tankönyvben milyen sokrétű ismeretek, magyarázatok kerültek egymás mellé, azt példázza a Krakóban tanult Kisvárdai Jánosnak a sárospataki iskolában tartott előadásait tartalmazó kódex.³⁷¹

Az anyagi áldozat sem lebecsülendő, melyet az erdélyi diákok azért vállaltak, hogy könyvekkel felszerelve térjenek vissza hazájukba. A krakkói jegyzőkönyv adatai szerint könyvvásárlásra esetenként 6, 10, 17 garast, egy új dénárt (=30 régi dénár), másolásért másfél forintot, könyvfestésért három forintot fizettek. Természetesen ezek az összegek eltörpülnek a külföldi egyetemeket látogató főnemesek és főpapok könyvvásárlásai mellett. De az a tény, hogy a diákok százai ismerték fel azt, hogy a könyvért, a tudás e tárházáért érdemes anyagi áldozatot is hozni, távlataiban nagyobb horderejű dolog volt, mint az, hogy a gazdag főpapok akár néhány száz kódexet is vásároltak maguknak.

A megszerzett könyvekből kialakuló kis könyvgyűjteményekről az egyetemen meghált diákok testamentumai vallanak. 1408-ban a bécsi egyetem képviselői előtt az elhunyt erdélyi diák, Bertalan hátramaradt javai között könyveket is említenek.³⁷² Egy évszázaddal később pedig, 1534-ben a medgyesi születésű Andreas Riemer végrendelezett a bécsi egyetemen: Bibliáját barátjának, István segesdi plébánosnak, Plinius *Naturalis historia* című munkáját egykori tanárának, egy Titus Livius-kötetet a végrendeletet író jegyzőnek, más három könyvét pedig erdélyi diáktársainak hagyta.³⁷³

A név szerint ismert könyvtulajdonos diákok tanulmányaik végeztével világi papként vagy nótáriusként tevékenykedtek. A könyvszeretet azonban a kolostorok lakóiban is élt. Az egyetemeket látogató szerzetesek, elsősorban a domonkosok, kötelességüknek tekintették, hogy rendházuk könyvtárát, akár alamizsnagyűjtés útján szerzett pénzükből is, gyarapítsák. Így tett Martinus Frigh kolozsvári domonkos barát is kölni és páduai tanulmányai idején; 1478-ban és 1479-ben arra kért engedélyt a rend generálisától, hogy könyvekre alamizsnát gyűjt-

hessen.³⁷⁴ Johannes Episcopi meg miután 1461–1462 között a kölni egyetemen volt teológus, 1477-ben arra kért engedélyt, hogy a már meglévő és a jövőben szerzendő könyveit eredeti konventjének, a kolozsvárinak adományozhassa.³⁷⁵ Nem a véletlen műve tehát, hogy a fennmaradt erdélyi középkori könyvanyagban éppen a domonkos-olvasmányok vannak túlsúlyban.³⁷⁶ Ez a rend rendszeresen foglalkozott a könyvgyűjtéssel, és nagy gondot fordított tagjai szellemi felkészítésére.

Az egykori egyetemi hallgató könyvszeretetét egy szász plébános, Kőhalmi Máté esete példázza. A bécsi egyetemen végezte jogi tanulmányait, és hazatérte után egy jól jövedelmező, kiváltságos plébánia élére került. Jövedelmei tekintélyes hányadát, ellentétben osztályos társai többségével, nem világi javak: földek, szőlők és házak vásárlására fordította, hanem a maga korában nagynak számító és értékes könyvtárat gyűjtött össze, amelyből 1502-ben kelt végrendelete 14 kötetet cím szerint is felsorol. Ott vannak köztük a korabeli skolasztikus teológia alapmunkái (Aquinoi Tamás művei), a legfontosabb kánonjogi kézikönyvek, de voltak könyvtárában korszerű prédikációs kötetek is.³⁷⁷ A váradi humanista Haczaqi Márton természettudományos-földrajzi érdeklődéséről tanúskodó könyvtárat az utóbbi évek kutatásai során sikerült részben rekonstruálni. Gyűjteménye különös jelentőségű már csak azért is, mert sokáig benne őriztek egy Arisztotelész-kötetet Gyulai László Krakóban végzett magister egyetemi jegyzeteivel, amelyeket középkori magyar diák egyik legterjedelmesebb Arisztotelész-kommentárjaként tarthatunk számon jelenleg. Érdekes, hogy Haczaqi megvásárolta Thomas Morus Utópiájának 1518. évi bázeli kiadását is.³⁷⁸

Az elmondottak ismeretében talán már nem is annyira meglepő, hogy a XV. század közepétől kezdve számottevő könyvgyűjtemények keletkeztek Erdély területén. Sok volt az olyan egyetemen tanult értelmiségi, akire érvényesek a *Philobiblon* XIV. századi szerzőjének, Richard de Burynek szavai: „aki magát az igazság, a boldogság, a tudomány vagy akár a hit buzgó harcosának tartja, annak szükségképpen a könyvek szerelmésévé kell válnia”.³⁷⁹ Volt tehát olyan könyvvásárló és olvasó rétegünk, amelyben az ébredő humanizmus könyvszeretete visszhangra talált. A humanizmus korából ismert erdélyi könyvgyűjtemények létrejöttében közreműködtek a külföldet

járt diákok is. Vitéz János, jóllehet maga soha nem jutott el egyetemre, váradi könyvtára gyarapításához, amint azt Janus Pannonius egyik levele is bizonyítja, igénybe vette a támogatásával Itáliában tanuló diákokat.³⁸⁰ Várdai Ferenc erdélyi püspök pedig itáliai tanulmányai idején vetette meg könyvtárának alapjait, amely 1521-ben 101 kötetet számolt.³⁸¹

A könyv a XV. század második felétől kezdve éppen az akadémista értelmiségiek tevékenysége nyomán lett részese az erdélyi értelmiségiek életének, hűséges és megbecsült társa munkájának.